

મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ વિરચિત

મુક્ત્યદ્વેષ પ્રાધાન્ય બત્રીશી એક પરિશીલન

૧૩

: સંકલન :

પૂ.સ. પૂ.આ.ભ.શ્રી.વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ.મ.

: પ્રકાશક :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જેન રીલિજિયસ ટ્રસ્ટ

મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય બત્રીશી-એક પરિશીલન

૧૩

: પરિશીલન :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવક પૂજ્યપાદ સ્વ.આ.ભ.શ્રી.વિ. રામચંદ્રગુપ્ત મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પટ્ટાલંકાર પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી.વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. સ્વ. આ. ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન
પૂ. આ. ભ. શ્રી. વિ. ચન્દ્રગુપ્ત સૂ. મ.

: પ્રકાશન :

શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જેન રીલીઝયસ ટ્રસ્ટ

: આર્થિક સહકાર :

બારમા તીર્થપતિ શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી, શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન,
શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના ગૃહમંદિરની પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે
રૂપાબેન હજરીમલજી વર્ધીચંદજી બાલદીયા પરિવાર

પ્રકાશભાઈ - ઈન્દિરાબેન

ગાલા મેન્શન, ડી વિંગ, ૨જે માળે,

ભાઈબાલમુકુંદ માર્ગ, ચીંચપોકલી, મુંબઈ - ૧૨

ફોન : ૩૭૫૪૪૬૭.

મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય બત્રીશી-એક પરિશીલન - ૧૩

આવૃત્તિ - પ્રથમ

: પ્રકાશન :

વિ. સં. ૨૦૫૮

નકલ - ૧૦૦૦ શ્રી અનેકાન્ત પ્રકાશન જૈન રીલીજીયસ ટ્રસ્ટ

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ

૨૪નીકાંત એફ. વોરા

મુ. પો. મુરબાડ (જિ. ઠાણે)

૬૫૫, સાચાપીર સ્ટ્રીટ,

પુણે કંપ, પુણે - ૪૧૧૦૦૧.

મુકુંદભાઈ આર. શાહ

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી

૫, નવરત્ન ફ્લેટ્સ

પ્રેમવર્ધક ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ

નવા વિકાસગૃહ માર્ગ-પાલડી

પાલડી-અમદાવાદ-૭

અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૭

જતીનભાઈ હેમચંદ શાહ

‘કોમલ’ છાપરીયાશેરી : મહીધરપુરા

સુરત - ૩૯૫૦૦૩

: આર્થિક સહકાર :

બારમા તીર્થપતિ શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી, શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન,

શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના ગૃહમંદિરની પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે

રૂપાબેન હજારીમલજી વર્ધીચંદજી બાલદીયા પરિવાર

પ્રકાશભાઈ - ઈન્દિરાબેન

ગાલા મેન્શન, ડી વિંગ, ૨જે માળે, ભાઈબાલમુકુંદ માર્ગ,

ચીંચપોકલી, મુંબઈ - ૧૨ ફોન : ૩૭૫૪૪૬૭.

: મુદ્રણ વ્યવસ્થા :

કુમાર

૧૩૮-બી, ચંદાવાડી, બીજે માળે, સી. પી. ટેંક રોડ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ફોન : ૩૮૮ ૬૩૨૦/૩૮૮ ૫૦૨૮

પરિશીલનની પૂર્વે...

‘યોગપૂર્વસેવા’બત્રીશીમાં ગુરુદેવાદિપૂજા, સદાચાર, તપ અને મુક્ત્યદ્વેષનું વર્ણન કર્યું. આ બત્રીશીમાં મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષનું પ્રાધાન્ય વર્ણવાય છે. કારણ કે મુક્ત્યદ્વેષને લઈને જ ગુરુદેવાદિપૂજા, સદાચાર અને તપ વગેરે અનુષ્ઠાનો યોગનાં અંગ બને છે. મુક્ત્યદ્વેષના અભાવમાં ગુરુદેવાદિપૂજા... વગેરે યોગનાં અંગ થતાં નથી.

મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવા સ્વરૂપ અવસ્થાને મુક્ત્યદ્વેષ કહેવાય છે. ‘મુક્ત્યદ્વેષ’ આ શબ્દ કાને પડે ત્યારે તો એમ જ થાય કે આપણને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ છે જ. પરંતુ એ વિષયમાં થોડી વિચારણા કરીએ તો સમજાય કે સાવ એવું તો નથી. ઊડે ઊડે થોડો દ્વેષ લાગે છે. દઢ અજ્ઞાનના આવેશથી મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ થાય છે.

અનંતજ્ઞાનીઓનાં પરમતારક વચનોથી પણ જે અજ્ઞાન દૂર થતું નથી, તે દઢ અજ્ઞાન છે. એવું અજ્ઞાન જ્યારે કાર્યરત બને છે; ત્યારે તેનો આવેશ હોય છે અને એ આવેશથી મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ જાગે છે. આ સંસારને અનંતદુઃખમય વર્ણવીને મોક્ષની અનંતસુખમયતાને વર્ણવવામાં શાસ્ત્રકાર પરમર્ષિઓએ કોઈ જ કચાશ રાખી નથી. પરંતુ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતા સુખની ભયંકર આસક્તિના કારણે મોક્ષ ઈષ્ટ લાગતો નથી. જે અનિષ્ટ લાગે તેની પ્રત્યે દ્વેષ હોય-એ સ્વાભાવિક છે. આપણને મોક્ષ ઈષ્ટ છે કે સંસાર ઈષ્ટ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર માયા વિના આપવાનું ખૂબ જ અઘરું પડે એવું છે. ગમે તે રીતે સંસારની આસક્તિ ઓછી કરીને મોક્ષની પ્રત્યે રાગ ન કેળવાય ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રત્યેનો દ્વેષ ટાળવા પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ.

આ બત્રીશીમાં મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષનું પ્રાધાન્ય મુખ્યપણે વર્ણવ્યું છે. યોગની પૂર્વસેવા યોગની પ્રાપ્તિનું ત્યારે

જ કારણ બની શકે છે કે જ્યારે તે મુક્ત્યદ્વેષથી સહિત હોય છે. અભવ્યોના આત્માઓ તેમ જ અચરમાવર્તવર્તી ભવ્યાત્માઓ શુદ્ધ શ્રમણપણાની ક્રિયાઓ દ્વારા નવમા ગ્રૈવેયકનાં સુખો પામે છે, તેમાં પણ મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ જ મુખ્ય છે. માત્ર શુદ્ધ દ્રવ્યશ્રામણ્યક્રિયાઓ તેમાં કારણ નથી. દુષ્ટ રીતે ગ્રહણ કરેલા અગ્નિ, શસ્ત્ર અને સર્પ જેમ મારક બને છે, તેમ સંસારના સુખની ઈચ્છાથી કરેલી તે તે દ્રવ્ય-શ્રામણ્ય-ક્રિયા પણ તે અભવ્યાદિના આત્માઓ માટે દુષ્ટ બને છે. એવી ક્રિયાઓને કોઈએ પણ કરવાયોગ્ય ગણી નથી. જેમાં મુક્ત્યદ્વેષનું પ્રાધાન્ય છે; એવી ક્રિયાને સંસાર-સુખ માટે ગ્રંથકારશ્રીએ કરવાનું જણાવ્યું નથી. પરંતુ તેને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અગ્નિ, શસ્ત્ર અને સર્પ વગેરેની જેમ મહાભયંકર વર્ણવી છે. માત્ર આવી ક્રિયાઓથી પ્રાપ્ત થનારા લાભ, ખ્યાતિ કે દેવલોકનાં સુખાદિ પ્રત્યે નજર રાખી એ માટે ધર્મ કરવાનું ઉચિત નથી. તેમ જ એ માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું પણ ઉચિત નથી.

આ બત્રીશીના વાંચનાદિથી સ્પષ્ટપણે સમજાશે કે મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષસામાન્ય મુખ્ય તરીકે ઈષ્ટ નથી. તદ્દલેતુ અનુષ્ઠાન(સદનુષ્ઠાન)ના રાગનો પ્રયોજક જે મુક્ત્યદ્વેષ છે, તે વિશેષ જ મુક્ત્યદ્વેષ પ્રધાન છે. કારણ કે અભવ્યાદિના આત્માઓને પણ મુક્ત્યદ્વેષ હોવા છતાં તેમને યોગની પૂર્વ-સેવા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. અનંતી વાર મુક્ત્યદ્વેષાદિથી ગ્રૈવેયકનાં સુખોને પ્રાપ્ત કરનારા, એક વાર પણ યોગની પૂર્વ-સેવા પામી શકતા નથી. આથી સમજી શકાશે કે એવા મુક્ત્યદ્વેષનું કોઈ જ મહત્ત્વ નથી. તેમના દ્રવ્યશ્રામણ્યની ક્રિયાનું તો કોઈ જ મહત્ત્વ નથી પરંતુ તેમના મુક્ત્યદ્વેષનું પણ કોઈ જ મહત્ત્વ નથી. માત્ર સંસારનાં સુખોની પ્રાપ્તિ કરાવે

અને યોગની પૂર્વસેવાને પણ પ્રાપ્ત ન કરાવે તેનું મહત્ત્વ ન જ હોય એ યાદ રાખવું જોઈએ. વર્તમાનમાં સંસારના સુખ માટે ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ; પ્રવચનો અને પુસ્તકો દ્વારા ચિકાર અપાય છે. તે કેટલું ઉચિત છે એનો પૂરતો ખ્યાલ આ બત્રીશીના અધ્યયનથી આવે છે.

સદ્નુજ્ઞાનના રાગનું જે કારણ બને છે તે મુક્ત્યદ્વેષનું પ્રાધાન્ય વર્ણવીને પાંચ અનુજ્ઞાનોનું સ્પષ્ટ વર્ણન અહીં કરાયું છે. ચરમાવર્ત અને અચરમાવર્ત કાળમાં રહેલા તે તે કર્તાઓની ભિન્નતાએ એક જ અનુજ્ઞાનના આશયભેદે પાંચ પાંચ પ્રકાર પડે છે. તેમાંનાં વિષાનુજ્ઞાન, ગરાનુજ્ઞાન અને અનનુજ્ઞાન : આ ત્રણેય અનુજ્ઞાનો અસદ્નુજ્ઞાન છે. માત્ર તદ્દલેતુ અનુજ્ઞાન તથા અમૃતાનુજ્ઞાન આ બે જ અનુજ્ઞાન સદ્નુજ્ઞાન છે. અચરમાવર્તકાળમાં નિયમે કરી અસદ્નુજ્ઞાન જ હોય છે. છેલ્લાં બે સદ્નુજ્ઞાન ચરમાવર્તકાળમાં જ હોય છે : આ પ્રમાણે પાંચેય અનુજ્ઞાનો ચરમાવર્તકાળમાં હોઈ શકે છે. ‘ચરમાવર્તકાળમાં છેલ્લાં બે જ અનુજ્ઞાનો હોય છે’- આ પ્રમાણેની પ્રજ્ઞપણા શાસ્ત્રાનુસારિણી નથી.

ચરમાવર્તકાળમાં પણ ધર્મની પ્રારંભકાળની અવસ્થામાં મુક્ત્યદ્વેષમાત્રથી સદ્નુજ્ઞાનનો રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરંતુ સંસારના સુખની ઈચ્છા બાધિત થાય તો તેથી મુક્ત્યદ્વેષને લઈને સદ્નુજ્ઞાનની પ્રત્યે રાગ જન્મે છે. એ સુખની ઈચ્છા પૂ. ગુરુદેવશ્રીની પ્રજ્ઞાપનાથી બાધિત થતી હોય છે. જો કોઈ પણ સંયોગમાં આ ફલેચ્છા(ઈલ્લૌકિકાદિફલેચ્છા) બાધિત ન બને તો મુક્ત્યદ્વેષથી સદ્નુજ્ઞાન પ્રત્યે રાગ નહીં થાય. આ રીતે મુક્ત્યદ્વેષની પ્રધાનતા સદ્નુજ્ઞાનના રાગના હેતુસ્વરૂપે છે, એ સ્પષ્ટ છે. તેથી કોઈ આત્માએ સંસારસુખ માટે ધર્મ કર્યા પછી પૂ. ગુરુદેવાદિના ઉપદેશથી એ ઈચ્છા બાધિત

થવાથી તે આત્માને સદ્નુજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. તેમ જ કોઈ કોઈને સદ્નુજ્ઞાનના રાગના અભાવે મુક્ત્યદ્વેષ હોવા છતાં તે તે ક્રિયાઓથી ભવભ્રમણ અટકતું નથી... ઈત્યાદિ વસ્તુઓનું વર્ણન કરીને છેલ્લા આઠ શ્લોકોથી મુક્ત્યદ્વેષનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

શ્રી વીતરાગપરમાત્માએ ઉપદેશેલી બધી ક્રિયાઓને ફલપ્રદાયિની બનાવવાનું કાર્ય મુક્ત્યદ્વેષ કરે છે. કારણ કે એના અભાવમાં કોઈ પણ ક્રિયા પોતાના ફળને પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી. અત્યાર સુધી અતત્ત્વનો જે આગ્રહ હતો તેની નિવૃત્તિ થવાથી મનની વિશુદ્ધિ દ્વારા મુક્ત્યદ્વેષથી શુભ ભાવની ધારા પ્રગટે છે. મુક્તિની પ્રાપ્તિ નજીકમાં જ હોવાથી મુમુક્ષુ જનોને કોઈ જ ભય નથી. આથી મુક્ત્યદ્વેષને લઈને મન આનંદથી પરિપૂર્ણ બને છે, ક્રિયામાં સહેજ પણ પીડાને અનુભવ્યા વિના ખૂબ જ રક્ત બને છે અને સતત કર્ત્તવ્યશેષની સ્મૃતિથી ચિત્ત સમન્વિત બને છે-આ બધાં લક્ષણો મુક્ત્યદ્વેષનાં છે. એનો વિચાર કરવાથી આપણને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ છે કે નહિ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે... અંતે કોઈ પણ રીતે મુક્ત્યદ્વેષને પ્રાપ્ત કરી યોગની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરવા આપણે પ્રયત્નશીલ બની રહીએ એ જ એકની એક સદા માટેની શુભાભિલાષા...

નૂતન ઉપાશ્રય-છાપરીયા શેરી

આ.વિ. ચન્દ્રગુપ્તસૂરિ

સુરત : શ્રા.સુ. ૧૧

વિ.સં. ૨૦૫૮

અથ પ્રારમ્ભ્યતે મુક્ત્યદ્વેષ-પ્રધાન્યદ્વાત્રિંશિકા ॥

આ પૂર્વેની પૂર્વસેવાબત્રીશીમાં ગુરુદેવાદિપૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્ત્યદ્વેષ : પૂર્વસેવાના એ ચાર પ્રકારમાંથી પ્રધાન(મુખ્ય)રૂપે મુક્ત્યદ્વેષનું નિરૂપણ કરાય છે-

ઉક્તભેદેષુ યોગીન્દ્રૈર્મુક્ત્યદ્વેષઃ પ્રશસ્યતે ।

મુક્ત્યુપાયેષુ નો ચેષ્ટા, મલનાયૈવ યત્તતઃ ॥૧૩-૧॥

“ગુરુદેવાદિપૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્ત્યદ્વેષ : આ ચાર ભેદોમાં(પ્રકારોમાં) યોગીન્દ્ર પુરુષોએ મુક્ત્યદ્વેષ પ્રશંસ્યો છે. કારણ કે મુક્ત્યુપાયને વિશે તેથી ચેષ્ટા વિનાશનું નિમિત્ત બનતી નથી.”-આ પ્રમાણે પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે આ પૂર્વે યોગની પૂર્વસેવા બત્રીશીમાં ગુરુદેવાદિપૂજનાદિ ચાર પ્રકારની પૂર્વસેવાનું વર્ણન કર્યું છે. એ ચાર પ્રકારમાં મુક્ત્યદ્વેષ મુખ્ય છે. આ બત્રીશીમાં તે સ્વરૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

યોગીઓમાં ઈન્દ્ર સમાન શ્રી તીર્થંકરપરમાત્માએ મુક્ત્યદ્વેષને પૂર્વસેવામાં શ્રેષ્ઠ તરીકે વર્ણવ્યો છે. કારણ કે મુક્તિના ઉપાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને વિશે મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટા-પ્રવૃત્તિ મલન માટે એટલે

કે વિનાશનું નિમિત્ત બનતી નથી. ભવની ઉત્કટ ઈચ્છા મુકત્યુપાયને વિશે વિનાશનું નિમિત્ત બને છે. મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ હોવાથી ભવની ઉત્કટ ઈચ્છા થતી નથી. તેથી મુક્તિના ઉપાયોના વિનાશના નિમિત્તાભાવનો પ્રયોજક મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ છે-એ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૩-૧॥

‘મલનાભાવનું પ્રયોજકત્વ મુકત્યદ્વેષમાં છે’; ત્યાં મલનનું સ્વરૂપ જણાવાય છે-

વિષાન્નતૃપ્તિસદૃશં, તદ્ યતો વ્રતદુર્ગહઃ ।

ઉક્તઃ શાસ્ત્રેષુ શસ્ત્રાન્નિવ્યાલદુર્ગહસન્નિભઃ ॥૧૩-૨॥

“તે મુકત્યુપાયનું મલન વિષથી યુક્ત અન્ન ખાવાથી થનારી તૃપ્તિ જેવું છે, જેથી વ્રતોનો દુર્ગહ; શસ્ત્ર, અગ્નિ અને સર્પના દુર્ગહ જેવો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યો છે.”-આ પ્રમાણે બીજા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે-તે મુક્તિના ઉપાયના વિનાશનું નિમિત્ત; વિષથી યુક્ત એવા અન્નના ભક્ષણથી થનારી તૃપ્તિ જેવું છે. વિષયુક્ત અન્નના ભક્ષણથી પેટ તો ભરાય અને થોડો સ્વાદ પણ આવે; પરંતુ પરિણામે મરણનો પ્રસન્ન આવે. વિષમિશ્રિત અન્ન આપાતથી સુખાભાસનું કારણ હોવા છતાં ક્ષુધાદિ

દુઃખો કરતાં ઘણાં બધાં દુઃખનું તે અનુબંધી છે. આવી જ રીતે જે મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટા મુક્ત્યુપાયનું મલન કરે છે તે મલનવાળી પ્રવૃત્તિ વિષમિશ્રિત અન્નની જેમ આ-પાતથી પુણ્યનું કારણ બની સુખાભાસનું કારણ બને છે અને પરિણામે પાપનો અનુબંધ થવાથી ભયંકર દુઃખનું કારણ બને છે. સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર : આ મોક્ષોપાય છે. એની આરાધના ભવની ઉત્કટ ઈચ્છાથી કરવામાં આવે તો તે મુક્ત્યુપાયોની મુક્તિનિમિત્તતાનો વિનાશ થાય છે. તેથી તેવા પ્રકારનું મલન(મલના) વિષયુક્ત અન્ન જેવું છે.

આથી જ હિંસાદિ આશ્રવોથી વિરામ પામવા સ્વરૂપ વ્રતોનો દુર્ગ્રહ (એટલે કે સારી રીતે સ્વીકાર કરવાના બદલે ભવની ઉત્કટ ઈચ્છાથી સ્વીકાર કરવા સ્વરૂપ વ્રતગ્રહ); યોગનું સ્વરૂપ જેમાં વર્ણવ્યું છે એવાં શાસ્ત્રોમાં શસ્ત્ર, અગ્નિ અને સર્પના દુર્ગ્રહ જેવો વર્ણવ્યો છે. ધારની બાબુથી શસ્ત્ર ગ્રહણ કરાય; ચીપિયાદિ વિના સીધો અગ્નિ ગ્રહણ કરાય અને ડંખ મારે એ રીતે સર્પને ગ્રહણ કરાય તો કેવી દશા થાય તે આપણે કલ્પી શકીએ છીએ. ભવની ઉત્કટ ઈચ્છાથી વ્રત ગ્રહણ કરાય તો કેવી દશા થાય તેની કલ્પના આ શ્લોકથી આપવામાં આવી છે. આવી રીતે ભવની ઉત્કટ ઈચ્છાથી કરાયેલ વ્રતનો સ્વીકાર સુંદર પરિણામવાળો બનતો

નથી. પરંતુ ખરાબ પરિણામનું જ કારણ બને છે. દુષ્ટ રીતે ગ્રહણ કરેલા શસ્ત્રાદિ જેમ મારક બને છે તેમ દુષ્ટ રીતે (ભવની ઉત્કટ ઈચ્છા સ્વરૂપ દુષ્ટ આશયથી) ગ્રહણ કરાયેલ વ્રતનું પરિણામ પણ સારું આવતું નથી. ॥૧૩-૨॥

‘ભવની ઉત્કટ ઈચ્છા સ્વરૂપ દુષ્ટ આશયથી પણ ગ્રહણ કરેલા શ્રમણપણાથી(મહાવ્રતોથી) કેટલાક જીવોને દેવલોકની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તો દુર્ગૃહીત વ્રતોની અસુંદરતા કઈ રીતે ?’ આ શંકાનું સમાધાન કરાય છે-

ગ્રૈવેયકામિરપ્યસ્માદ, વિપાકવિરસાઽહિતા ।

મુક્ત્યદ્વેષશ્ચ તત્રાઽપિ, કારણં ન ક્રિયૈવ હિ ॥૧૩-૩॥

“આ મહાવ્રતોના દુર્ગૃહથી કેટલાક જીવોને નવમા ગ્રૈવેયકની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે પરિણામે વિરસ છે અને અહિતને કરનારી છે. આ દેવલોકની પ્રાપ્તિમાં પણ મુક્ત્યદ્વેષ કારણ છે. માત્ર દ્રવ્યસાધુપણાની નિરવધ ક્રિયા કારણ નથી.”-આ પ્રમાણે ત્રીજા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે-કેટલીક વાર ચક્રવર્તી વગેરે દ્વારા શુદ્ધ-ચારિત્રવંત સાધુમહાત્માને પૂજતા જોઈને; ‘તેવી પૂજા મને પણ પ્રાપ્ત થાય’-આવી સ્પૃહા થવાથી તેમ જ તેવા પ્રકારના

બીજા કોઈ પણ પ્રયોજનના કારણે સમ્યગ્દર્શન જેમનું નષ્ટ થયું છે એવા કેટલાક આત્માઓને નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. પરંતુ તે ઘણા બધા દુઃખના અનુબંધનું બીજ હોવાથી પરિણામમાં વિરસ હોય છે અને અનિષ્ટ બને છે. વાસ્તવિક રીતે; ચોરીથી ઉપાર્જન કરેલી ઘણી બધી વિભૂતિની જેમ નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિ હિતકારિણી નથી.

કેટલાક જીવોને આ રીતે નવમા ગ્રૈવેયકની જે પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમાં પણ મુક્ત્યદ્વેષ કારણ છે, માત્ર અખંડ (નિરતિયાર) દ્રવ્યશ્રામણ્યના પરિપાલન સ્વરૂપ ક્રિયા જ કારણ નથી. આ વાતને ફરમાવતાં યોગબિંદુમાં જણાવ્યું છે કે “આ રીતે પૂજા વગેરેની સ્પૃહાથી પણ દ્રવ્યસાધુપણાના પરિપાલનમાં વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષનો અભાવ હિતનું કારણ બને છે, દ્રવ્યક્રિયા માત્ર નહીં. કારણ કે એ મુક્ત્યદ્વેષને લઈને દ્રવ્યશ્રમણપણાને ધારણ કરનારા પણ નવમા ગ્રૈવેયકાદિની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ કલ્યાણના ભાજન બને છે.” આથી સમજી શકાશે કે મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષના કારણે એવા આત્માઓને નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિપાકમાં(ફલતઃ) વિરસ હોવાથી અનિષ્ટ જ છે. તેથી દુર્ગૃહીત મહાવ્રતોની અસુંદરતામાં કોઈ જ વિરોધ નથી. જેનું પરિણામ હિતકર નથી એવી ક્રિયા

સુંદર નથી : એ સ્પષ્ટ છે. સંસારમાં ગમે તેટલું ઊંચામાં ઊંચું ફળ મળે પરંતુ તેનું પરિણામ સારું આવવાનું ન હોય અને તેથી ભયંકર દુઃખ જ ભવિષ્યમાં મળવાનું હોય તો તે ફળને આપવાવાળી ક્રિયા સારી મનાય નહીં. તેને અસુંદર જ માનવી પડે... ઈત્યાદિ સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૩-૩॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્રવ્યથી શ્રમણપણાનું પરિપાલન કરનારાને દેવલોકાદિની સ્પૃહા હોય તો તે વખતે તેમને મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ હોવો જોઈએ; તેના બદલે તેમને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ કરી રીતે સંભવે ?-આ શંકાનું સમાધાન કરાય છે-

લાભાદ્યર્થિતયોપાયે, ફલે ચાડપ્રતિપત્તિઃ ।

વ્યાપન્નદર્શનાનાં હિ, ન દ્વેષો દ્રવ્યલિઙ્ગિનામ્ ॥૧૩-૪॥

“જેમનું સમ્યગ્દર્શન નાશ પામ્યું છે; એવા દ્રવ્યથી શ્રમણપણાના લિઙ્ગને ધરનારાઓને; તેઓ લાભાદિના અર્થી હોવાથી તેના ઉપાયમાં અને ફળને માનતા ન હોવાથી ફળ-મોક્ષમાં દ્વેષનો સંભવ હોતો નથી.”-આ પ્રમાણે ચોથા શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ છે.

આશય સ્પષ્ટ છે કે વ્યાપન્નદર્શનવાળા(મિથ્યાત્વને

પામેલા) દ્રવ્યથી શ્રમણપણાનું અખંડ પાલન કરનારાને તેઓ લાભના(પૂજાદિના) અર્થી હોવાથી જ તેના ઉપાયભૂત ચારિત્રક્રિયા વગેરેમાં દ્વેષ થતો નથી. કારણ કે રાગની સામગ્રીમાં દ્વેષનો સંભવ નથી અને ચારિત્રના ફળ સ્વરૂપ મોક્ષને તેઓ સ્વીકારતા નથી; તેથી જ તેમાં તેમને દ્વેષ થતો નથી. તેઓ સ્વર્ગાદિસુખને છોડીને બીજું કોઈ મોક્ષતત્ત્વ માનતા નથી કે જેથી તેમાં તેમને દ્વેષનો અવકાશ રહે. ઉપરથી સ્વર્ગાદિસુખથી અભિન્ન એવા મોક્ષને માનવાથી તો તેમાં તેમને રાગ જ થાય છે. આ રીતે તો સ્વર્ગાદિસુખોથી અતિરિક્ત મોક્ષને ન માનવાથી મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ થતો હોવાથી; તે દ્વેષ અજ્ઞાનમૂલક છે. એવો મુક્ત્યદ્વેષ તો ઘણાને હોય છે. તેથી તે બધાને નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવશે. તેના નિવારણ માટે અખંડ શ્રામણ્યક્રિયાના પાલનને જ નવમા ગ્રૈવેયકની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય કારણ માનવું જોઈએ... તેથી વસ્તુતો... ઈત્યાદિ ગ્રંથ છે. તેનો આશય સ્પષ્ટ છે કે, પૂજાદિના લાભ માટે દ્રવ્યથી શ્રમણપણાનું પરિપાલન કરનારને એનો ખ્યાલ છે કે પોતાને જે ઈષ્ટ છે; તેની પ્રાપ્તિ; મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ કરવાથી તો નહીં જ થાય. તેથી મોક્ષ પ્રત્યેનો દ્વેષ પોતાના ઈષ્ટનો વિઘાત કરનારો છે... એમ સમજીને તેઓ મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ કરતા

નથી... ઈત્યાદિ વિચારવું જોઈએ. ॥૧૩-૪॥

‘મુક્ત્યદ્વેષ’ની પ્રશંસાનું કારણ જણાવાય છે-

મુક્તૌ ચ મુક્ત્યુપાયે ચ, મુક્ત્યર્થ પ્રસ્થિતે પુનઃ ।
યસ્ય દ્વેષો ન તસ્યૈવ, ન્યાય્યં ગુર્વાદિપૂજનમ્ ॥૧૩-૫॥

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુરુદેવાદિપૂજન, સદાચાર, તપ અને મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ : આ ચાર સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવા; આ પૂર્વે વર્ણવી છે. આ ચારમાં પણ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષની પ્રશંસા યોગીન્દ્ર પુરુષો કરે છે. તેનું કારણ આ શ્લોકથી જણાવાય છે. “મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરનારાને વિશે; મુક્તિને વિશે અને મુક્તિના ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિને વિશે જેઓને દ્વેષ થતો નથી, તેમનું જ ગુરુદેવાદિપૂજન વગેરે યોગ્ય છે.”-આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય સમજી શકાય છે કે ગુરુદેવાદિપૂજન, સદાચાર અને તપ સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. એ પ્રયત્ન મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષથી જ યોગ્ય બને છે. અન્યથા મુક્તિદ્વેષના કારણે યોગની પૂર્વસેવાથી યોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મોક્ષના

કારણભૂત આત્મવ્યાપારને યોગ કહેવાય છે. યોગની પૂર્વસેવાથી તે યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ છે. પરંતુ મોક્ષ કે મોક્ષના ઉપાયભૂત યોગ પ્રત્યે જ દ્વેષ હોય તો ગુરુદેવાદિપૂજન, સદાચાર અને તપ સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવા ફળને આપનારી ન જ બને એ સ્પષ્ટ છે. સાધ્ય પ્રત્યેનો દ્વેષ સાધનની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે કરાવે ?

અહીં એ સમજી લેવું જોઈએ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેના પુરુષાર્થનો પ્રારંભ કરનારા આત્માઓને; મુક્તિ કે મુક્તિના ઉપાયોને વિશે દ્વેષ આવવાનું કોઈ જ કારણ નથી. પરંતુ ગમે ત્યાંથી પણ તે દ્વેષ આવ્યા વિના રહેતો નથી. મોક્ષનું સ્વરૂપ, એનાં અત્યંત સમર્થ સાધનો અને તેનો સાધના-માર્ગ : આ બધાનો થોડો વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે મોક્ષ કે તેના સાધનાદિનો દ્વેષ કરવાનું ખરી રીતે કોઈ જ કારણ નથી. ફળ, તેના ઉપાયો અને તેને પામવા માટે પુરુષાર્થ કરનારા મહાત્માઓ : આ બધાનું તદ્દન નિરવધ અને નિરુપદ્રવ સ્વરૂપ ખરેખર તો રાગને જન્માવે તેવું છે. તેના બદલે તેની પ્રત્યે દ્વેષ થાય : એ ખૂબ જ વિચિત્ર છે. આવું થવામાં અનાદિકાળના આપણા કુસંસ્કારો મુખ્યત્વે કારણ બને છે. અજ્ઞાનના કારણે એ કુસંસ્કારો ખૂબ જ દઢ બને છે. ધર્મશ્રવણાદિ દ્વારા અજ્ઞાનની માત્રા ઓછી

થાય એટલે ઉપર જણાવ્યા મુજબ મોક્ષ, તેના ઉપાયો અને તેને પામવા માટે પ્રયત્નશીલ આત્માઓ પ્રત્યે દ્વેષ આવતો નથી.

મોક્ષની સાધના કરતી વખતે આવી પડતું દુઃખ; ખરેખર તો ભૂતકાળના કર્મનો વિપાક હોય છે. એનો વિચાર કર્યા વિના; ‘મોક્ષની સાધના કરવાના કારણે તે દુઃખ આવ્યું છે’ : એમ માની લઈને દુઃખના કારણ સ્વરૂપે મોક્ષાદિની પ્રત્યે આપણે દ્વેષ કરીએ છીએ; તે ભયંકર કોટિનું અજ્ઞાન છે. વસ્તુતત્ત્વનો પરામર્શ(જ્ઞાન) આપણને તેની પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષથી દૂર રાખે છે. સાચા-ખોટાનો વિવેક સુખદુઃખના વિકલ્પને દૂર કરી આત્માને વિકલ્પરહિત બનાવે છે. માની લીધેલા સુખની આસક્તિ પણ મુક્તિ વગેરેમાં દ્વેષનું કારણ બને છે. મોક્ષના સ્વરૂપની પ્રતીતિથી એ કલ્પિત સુખની આસક્તિ નાશ પામે છે અને તેથી મોક્ષ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ થતો નથી. ગમે તે રીતે સુખની આસક્તિથી મુક્ત બન્યા વિના ચાલે એવું જ નથી. સંસાર ઉપર થોડો દ્વેષ જાગે તો મોક્ષ પ્રત્યે અદ્વેષ થઈ શકે. સંસારનો રાગ જ મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ કરાવે છે-એ યાદ રાખ્યા વિના મુક્ત્યદ્વેષને પ્રાપ્ત કરવાનું શક્ય નથી. ॥૧૩-૫॥

ગુરુદેવાદિપૂજન અને સદાચાર વગેરે સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસવા મુકત્યદ્વેષ વિના ન્યાય નથી, એનું કારણ જણાવાય છે-

ગુરુદોષવતઃ સ્વલ્પા, સત્ક્રિયાપિ ગુણાય ન ।

ભૌતહનુર્યથા તસ્ય, પદસ્પર્શનિષેધનમ્ ॥૧૩-૬॥

“મોટાદોષવાળાની થોડી સત્ક્રિયા પણ ગુણ માટે થતી નથી. ભૌતસાધુને હણનાર ભિક્ષુ પુરુષે જેમ તે ભૌત સાધુને પગથી સ્પર્શ ન કર્યો...” આ પ્રમાણે છઠા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અધિક દોષ(ગુરુ-મજબૂત દોષ)વાળાની થોડી સચ્ચેષ્ટા પણ ગુણને માટે થતી નથી. શરીરે ભસ્મ(રાખ) લગાડવાનું જેને વ્રત છે; એવા ભૌતસાધુને હણી નાખનારે જેમ ભૌતસાધુને પગથી સ્પર્શ કરવાનો નિષેધ કર્યો. સાધુને પગ લગાડવાની અપેક્ષાએ સાધુને મારી નાખવા સ્વરૂપ દોષ અધિક છે. એવા અધિકદોષવાળાએ; સાધુને પગ નહીં લગાડવા સ્વરૂપ જે થોડી સચ્ચેષ્ટા કરી, તે ગુણ માટે થતી નથી.

પ્રસન્ન એવો બનેલો: કોઈ એક ભિક્ષુ હતો. કોઈ અવસરે એને સાંભળવા મળેલું કે તપોધનોને(તપસ્વી મહાત્માઓને) પગ લગાડવાથી મોટા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરેલા તે ભિક્ષુને કોઈ

સમયે મોરનાં પીંછાંનું કામ પડ્યું. ખૂબ જ પ્રયત્નપૂર્વક તેણે તે શોધ્યાં, પરંતુ મળ્યાં નહીં. તે વખતે તેણે સાંભળ્યું કે ભૌતસાધુઓ પાસે મોરપીંછાં છે. તેથી તે સાધુઓ પાસે તેણે તે માંગ્યાં, પરંતુ એક પણ પીંછું તેમણે તેને ન આપ્યું. તેથી તે ભિક્ષે સાધુઓનો શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી નિગ્રહ કરવા વડે તેમની પાસેથી તે પીંછાં લઈ લીધાં. પણ તે વખતે તેણે સાધુઓને પગથી સ્પર્શ ન કર્યો. અહીં સાધુઓને પગ ન લગાડવા સ્વરૂપ ગુણ પણ; શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાના કારણે જેમ ગુણરૂપે રહેતો નથી, પરંતુ દોષ જ ગણાય છે તેમ મુક્તિનો દ્વેષ રાખવાના કારણે ગુરુદેવાદિપૂજા વગેરે ગુણો પણ ગુણસ્વરૂપ રહેતા નથી, પણ દોષસ્વરૂપ જ મનાય છે. ॥૧૩-૬॥

મુક્તિ પ્રત્યેના દ્વેષના કારણે ગુરુદેવાદિપૂજા વગેરે ગુણો દોષસ્વરૂપ જે કારણે મનાય છે, તે જણાવાય છે-

મુક્ત્યદ્વેષાન્મહાપાયનિવૃત્ત્યા યાદૃશો ગુણઃ ।

ગુર્વાદિપૂજનાત્ તાદૃક્, કેવલાન્ન ભવેત્ ક્વચિત્ ॥૧૩-૭॥

આશય એ છે કે-મુક્તિ પ્રત્યેના દ્વેષ અને અદ્વેષના કારણે ગુરુપૂજાદિસ્વરૂપ અનુષ્ઠાનો અનુક્રમે અન્યાય અને

ન્યાય્ય બને છે-એનું જે કારણ છે, તે જણાવાય છે. ગુર્વાદિકની પૂજા વગેરે અનુષ્ઠાનો તો એકસરખાં જ છે તો મુક્ત્યદ્વેષાદિના કારણે એમાં ભેદ શા માટે મનાય છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરાય છે-

“મુક્ત્યદ્વેષના કારણે મહાપાયની નિવૃત્તિ થવાથી; તે વખતે ગુરુદેવાદિની પૂજા વગેરેથી જેવો ગુણ થાય છે, તેવો ગુણ કેવળ ગુરુદેવાદિપૂજન વગેરેથી થતો નથી.”-આ પ્રમાણે સાતમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે-મુક્ત્યદ્વેષના કારણે સંસાર નામના મહાન અપાયની નિવૃત્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ ન હોય ત્યારે સંસારસ્વરૂપ અપાયની નિવૃત્તિ કોઈ પણ રીતે શક્ય બનતી નથી. કારણ કે ત્યારે સંસાર અપાયસ્વરૂપ જણાતો નથી. મુક્ત્યદ્વેષથી એ મહાપાયની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી તે વખતે કરાતા ગુરુદેવાદિપૂજનાદિ અનુષ્ઠાનથી જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગુણ મુક્ત્યદ્વેષથી રહિત એવી કેવળ તે તે પૂર્વસેવાથી(ગુરુદેવાદિપૂજન વગેરેથી) પ્રાપ્ત થતો નથી. અહીં સંસારથી પાર ઊતરવા સ્વરૂપ મહાપાયનિવૃત્તિ છે. યોગની પૂર્વસેવાને કરનારા આત્માઓને સંસારમાં રહેવું પડે છે : એ એક મોટો અપાય જણાય છે. મુક્તિ પ્રત્યેના દ્વેષનો અભાવ થવાથી સંસારથી પાર ઊતરવાનો આરંભ

થાય છે અને તેથી મોક્ષ તરફના ગમનમાં; યોગની પૂર્વસેવા સ્વરૂપ ગુરુદેવાદિપૂજા વગેરે, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવવા દ્વારા અનુકૂળ બને છે. મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ હોય ત્યારે યોગની પૂર્વસેવા તેવા પ્રકારના ગુણનું કારણ બનતી નથી, એ સમજી શકાય છે. અહીં શ્લોકમાં ‘મહાપાય’ના સ્થાને ‘મહાપાપ’ આવો પાઠ હતો. પરંતુ ‘યોગબિંદુ’માં ‘મહાપાય’ આવો પાઠ હોવાથી એ પાઠ રાખ્યો છે.

॥૧૩-૭॥

ભિન્ન ભિન્ન કર્તાને આશ્રયીને ગુરુદેવાદિપૂજનાદિ અનુષ્ઠાનોની ભિન્નતાને દૃષ્ટાંતપૂર્વક જણાવાય છે-

एकमेव ह्यनुष्ठानं, कर्तृभेदेन भिद्यते ।

सरुजेतरभेदेन, भोजनादिगतं यथा ॥૧૩-૮॥

“રોગી અને રોગરહિત માણસને જેમ ભોજનસંબંધી વસ્તુ એક હોવા છતાં ભિન્ન ફળને આપનારી હોવાથી ભિન્ન મનાય છે તેમ એકસરખું પણ અનુષ્ઠાન કર્તાના ભેદથી ભિન્ન મનાય છે.”-આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવતાપૂજાદિ એક જ અનુષ્ઠાન; ચરમાવર્તમાં આવેલા કર્તા વડે અને ચરમાવર્તથી

બહાર રહેલા કર્તા વડે કરાતું હોવાથી કર્તાના ભેદથી ભિન્ન મનાય છે. સરોગ અને નિરોગ માણસને ભોજન વગેરે (પાન-વસ્ત્ર-ગૃહ વગેરે) સંબંધી એક જ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન ફળને આપનારી બને છે. રોગીને એ વસ્તુ રોગની વૃદ્ધિનું કારણ બને છે અને એ જ વસ્તુ નિરોગીને બળ વધારનારી બને છે. તેથી તે જેમ ભિન્ન મનાય છે, તેમ દેવતાપૂજાદિ અનુષ્ઠાન એક જ હોવા છતાં ચરમાવર્તવર્તીને યોગનું કારણ બને છે અને અચરમાવર્તવર્તીને એ જ અનુષ્ઠાન સંસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. તેથી તે અનુષ્ઠાન કર્તાના ભેદથી ભિન્ન મનાય છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે અચરમાવર્તવર્તી ભવ્ય કે અભવ્યને મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ પણ હોય છે અને સામાન્ય રીતે ગ્રંથિદેશે આવે ત્યારે મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષ પણ હોય છે. પરંતુ તે મુક્ત્યદ્વેષ યોગની પ્રાપ્તિમાં કારણ બનતો નથી. ચરમાવર્તવર્તી ભવ્ય જીવોનો મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ તેમને યોગની પ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. તેથી અહીં ચરમાવર્ત અને અચરમાવર્ત વર્તી જીવોની અપેક્ષાએ અનુષ્ઠાનમાં ભિન્નતા બતાવી છે.

“ચરમાવર્તકાળમાં અને અચરમાવર્તકાળમાં થનાર ગુરુદેવાદિપૂજા વગેરે તે તે અનુષ્ઠાનો યદ્યપિ એક જ છે

પરંતુ કાલાદિ સહકારીકારણના સમવધાન અને અસમવ-
ધાનના કારણે ફળમાં ભેદ થાય છે. તેથી કર્તૃભેદથી
અનુષ્ઠાનને ભિન્ન માનવાની જરૂર નથી...”-આ પ્રમાણે
નહિ કહેવું જોઈએ. કારણ કે ઈતર(સહકારી કાલાદિ)
સમવહિતસ્વરૂપે કારણમાં રહેલી વ્યાપકતા નિરૂપિત
વ્યાપ્યતા ફળમાં માનવાની અપેક્ષાએ કારણતાવચ્છેદક-
વિશેષને લઈને તે તે કારણના ભેદથી જ કાર્યમાં ભેદ
માનવાનું ઉચિત છે. દણ્ડત્વેન દંડ, ઘટની પ્રત્યે કારણ
મનાય છે. કપાલાદિસમવહિતત્વેન દંડાદિનિરૂપિતવ્યાપ્યતા-
(કાર્યતા) ઘટાદિમાં મનાતી નથી. કારણતાવચ્છેદકના ભેદથી
કારણતા ભિન્ન હોય છે, જેને લઈને કાર્ય-ફળમાં ભેદ થાય
છે. કારણતાવચ્છેદક(દંડત્વાદિ) ધર્મના ભેદથી કારણભેદ
અનુભવસિદ્ધ છે... ઈત્યાદિ સ્યાદ્વાદકલ્પલતામાં
ગ્રંથકારશ્રીએ વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. જિજ્ઞાસુઓએ તે ત્યાંથી
સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૩-૮॥

એક જ અનુષ્ઠાન કર્તાના ભેદથી ભિન્ન છે : એ
વાતની દૃઢતા માટે જણાવાય છે-

ભવાભિષ્વજ્જતસ્तेनानાભોગાच्च विषादिषु ।

અનુષ્ઠાનત્રયં મિથ્યા, દ્વયં સત્યં વિપર્યયાત્ ॥૧૩-૧॥

“ભવાભિષ્વક્ષ અને અનાભોગના કારણે કર્તાના ભેદથી અનુષ્ઠાન ભિન્ન થાય છે. વિષાદિ અનુષ્ઠાનોમાં ત્રણ મિથ્યા છે અને બે, ભવાભિષ્વક્ષ તથા અનાભોગના અભાવના કારણે સાચા છે.”-આ પ્રમાણે નવમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય સ્પષ્ટ છે કે ચરમાવર્ત અને અચરમાવર્ત કાલીન કર્તાના ભેદથી અનુષ્ઠાનમાં જે ભેદ થાય છે; તે ભવાભિષ્વક્ષ અને અનાભોગના પરિણામને લઈને થાય છે.

સંસારસુખની અભિલાષાને ભવાભિષ્વક્ષ કહેવાય છે. ભવ પ્રત્યેના રાગના કારણે જે આસક્તિ થાય છે તે ભવાભિષ્વક્ષના કારણે તેમ જ સમ્મૂર્ચ્છિમ જીવોની પ્રવૃત્તિ જેવી અનુપયોગવાળી પ્રવૃત્તિના પરિણામના કારણે તે તે અનુષ્ઠાનો ભિન્ન ભિન્ન મનાય છે. અનુષ્ઠાનકર્તાના આશય-વિશેષે દરેક અનુષ્ઠાનના સામાન્યથી પાંચ પાંચ પ્રકાર થાય છે. એમાં પ્રથમનાં ત્રણ અનુષ્ઠાનો મિથ્યા-નિષ્ફળ છે. ભવાભિષ્વક્ષ અને અનાભોગના કારણે તે અનુષ્ઠાનથી મોક્ષ-સ્વરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાનો સાચાં-સફળ છે. કારણ કે તે બે અનુષ્ઠાનો ભવાભિષ્વક્ષના અને અનાભોગના અભાવવાળા હોવાથી તે બંને અનુષ્ઠાનથી મોક્ષસ્વરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પાંચ અનુષ્ઠાનોમાં ત્રણ

અનુષ્ઠાનોને જે નિષ્કળ-મિથ્યા તરીકે વર્ણવ્યાં છે તે મોક્ષસ્વરૂપ ફળની અપેક્ષાએ વર્ણવ્યાં છે. આ વાત ધર્માનુષ્ઠાન કરનારે ક્યારે પણ ભૂલવી ના જોઈએ. ધર્મનું ફળ મોક્ષ જ હોય : એ સમજી શકાય છે. સંસારનું સુખ મળે કે ન પણ મળે ! પરંતુ એથી ધર્માત્માને કશો જ ફરક પડતો નથી. જેને મોક્ષમાં જ જવું છે અને સંસારમાં રહેવું નથી તેને સંસારમાં શું મળ્યું અને શું ના મળ્યું-એની ચિંતા ન હોય તે સમજી શકાય છે. એવી ચિંતા કરવાથી આરાધેલો ધર્મ મોક્ષસાધક બનતો નથી. તેથી વિષાદિ ત્રણ અનુષ્ઠાનોને અહીં મિથ્યા તરીકે વર્ણવ્યાં છે અને છેલ્લાં બે અનુષ્ઠાનોને સાચાં તરીકે વર્ણવ્યાં છે. કારણ કે તેનાથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભવનો અભિષ્વજ્ઞ અને અનાભોગ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ માટે પ્રતિબંધક છે. ॥૧૩-૯॥

ભવાભિષ્વજ્ઞ અને અનાભોગનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે-

इहामुत्र फलापेक्षा, भवाभिष्वङ्ग उच्यते ।

क्रियोचितस्य भावस्यानाभोगस्त्वतिलङ्घनम् ॥૧૩-૧૦॥

“આ લોક અને પરલોક સંબંધી ફળની અપેક્ષાને ભવાભિષ્વજ્ઞ કહેવાય છે અને ક્રિયાને ઉચિત એવા ભાવના

અતિલક્ષ્મણને અનાભોગ કહેવાય છે.”-આ પ્રમાણે દશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે આ મનુષ્ય-ભવસંબંધી કીર્તિ વગેરે તેમ જ પરલોકસંબંધી દેવતા વગેરેની વૃદ્ધિ-વિભૂતિ વગેરેની જે અપેક્ષા છે તેને ભવાભિષ્વજ્ઞ કહેવાય છે. અહીં અપેક્ષા સ્પૃહા(ઉત્કટ ઈચ્છા)સ્વરૂપ છે. ધર્મથી આ લોકાદિના ફળને પ્રાપ્ત કરવાની સ્પૃહા સ્વરૂપ ભવાભિષ્વજ્ઞથી; પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનમાંથી પહેલાં બે અનુષ્ઠાન થાય છે.

ત્રીજું અનુષ્ઠાન અનાભોગથી થાય છે. જે જે ક્રિયા કરવાની શરૂઆત કરી હોય, ત્યારે તે તે ક્રિયાને ઉચિત જે ભાવ છે તેના અભાવને અનાભોગ કહેવાય છે. શ્રી વીતરાગ પરમાત્માએ તે તે ક્રિયા કરવાની પાછળ અનેક ભાવોને દર્શાવ્યા છે. સામાન્યથી તેની વિચારણા કરીએ તો સમજાશે કે ગૃહસ્થપણમાં જે જે ક્રિયાઓનું વિધાન કરાયું છે, તે બધાની પાછળ એકમાત્ર સર્વવિરતિધર્મ પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ સમાયેલો છે અને પૂ. સાધુભગવંતો માટે તે તે ક્રિયાની પાછળ એકમાત્ર કર્મનિર્જરા દ્વારા વીતરાગતા પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ સમાયેલો છે. એ ભાવના અભાવ સ્વરૂપ અવસ્થાને અનાભોગ કહેવાય છે. ભાવશૂન્યદશા સ્વરૂપ અહીં ભાવનું અતિલંઘન છે. વિહિત કરેલા અનુષ્ઠાનને કરતી વખતે તેને

ઉચિત અધ્યવસાયનો જે અભાવ છે, તેને અનાભોગ કહેવાય છે. ભવાભિષ્વજ્ઞ કદાચ ન પણ હોય પરંતુ તે વખતે અનાભોગનો પરિહાર કરવાનું થોડું વધારે કપરું છે. ઉપયોગપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાનું ઘણું જ અઘરું છે. સમ્ભૂચ્છિમ જીવોને દ્રવ્યમન હોતું નથી અને અનાભોગથી અનુષ્ઠાન કરનારાને વિવક્ષિત ઉપયોગ હોતો નથી. તેથી અનાભોગથી થતી પ્રવૃત્તિ સમ્ભૂચ્છિમ જીવોની પ્રવૃત્તિ જેવી છે. એવી પ્રવૃત્તિથી કોઈ જ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.

॥૧૩-૧૦॥

આ પૂર્વે નવમા શ્લોકમાં વિષાદિષુ-આ પદ્યથી વિષાદિ અનુષ્ઠાનો જણાવ્યાં હતાં. તે પાંચ અનુષ્ઠાનોનાં નામો જણાવાય છે-

વિષં ગરોઽનનુષ્ઠાનં, તદ્ધેતુરમૃતં પરમ્ ।

ગુર્વાદિપૂજાનુષ્ઠાનમિતિ પચ્ચવિધં જગુઃ ॥૧૩-૧૧॥

પાંચ અનુષ્ઠાનોનો ઉદ્દેશ આ શ્લોકથી કયો છે. માત્ર નામથી વસ્તુનું જે નિરૂપણ કરાય છે; તેને ન્યાયની પરિભાષામાં ઉદ્દેશ કહેવાય છે. ઉદ્દેશ કરતી વખતે વસ્તુનું નામથી જ નિરૂપણ કરવાનું હોય છે; ત્યારે તેનાં લક્ષણ

અને સ્વરૂપાદિનો વિચાર કરાતો નથી. “વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દહેતુ અને શ્રેષ્ઠ એવું અમૃત : આ પાંચ પ્રકારે ગુર્વાદિપૂજા (વગેરે દરેક) અનુષ્ઠાન છે-આ પ્રમાણે અનુષ્ઠાનોના જાણકારો કહે છે.”-આ પ્રમાણે અગિયારમા શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે, ગુરુ વગેરેની પૂજાદિ દરેક અનુષ્ઠાનોના પાંચ પાંચ પ્રકાર છે. વિષાનુષ્ઠાન, ગરાનુષ્ઠાન, અનનુષ્ઠાન : આ ત્રણ અનુષ્ઠાનો નિષ્ફળ છે અને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન તથા અમૃતાનુષ્ઠાન : આ બે અનુષ્ઠાન સફળ છે. સ્થાવર-વૃક્ષાદિ અને જઙ્ગમ સોમલાદિ સ્વરૂપ વિષ બે પ્રકારનાં છે. વિષજેવા વિષ સ્વરૂપ હોવાથી અનુષ્ઠાનને વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ગર પણ એક પ્રકારનું વિષ-વિશેષ જ છે. માત્ર તે ખરાબ દ્રવ્યના સંયોગથી થાય છે. અનુષ્ઠાનના ફળને નહીં આપનારું અને અનુષ્ઠાનજેવું હોવાથી અનુષ્ઠાનાભાસ સ્વરૂપ તે અનુષ્ઠાનને અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. સફળ અનુષ્ઠાનનું જે કારણભૂત અનુષ્ઠાન છે; તેને તદ્દહેતુ(તદ્દેતુ)અનુષ્ઠાન કહેવાય છે અને મરણના અભાવનું કારણ હોવાથી અમૃતજેવું અનુષ્ઠાન અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે... ઈત્યાદિ હવે પછીના શ્લોકોથી જણાવાશે. અહીં તો અનુષ્ઠાનોનો વિભાગ(ઉદ્દેશ) જ

અભિપ્રેત હોવાથી અનુજાનોનો નામમાત્રથી જ ઉદ્ધેષ કર્યો
છે. ॥૧૩-૧૧॥

વિષાનુજાનાદિનું સ્વરૂપ વર્ણવાય છે-

વિષં લબ્ધ્યાદ્યપેક્ષાતઃ, ક્ષણાત્ સચ્ચિત્તમારણાત્ ।
દિવ્યભોગાભિલાષેણ, ગરઃ કાલાન્તરે ક્ષયાત્ ॥૧૩-૧૨॥

“લબ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાના કારણે તત્કાલે સચ્ચિત્ત-
પરિણામનો નાશ કરનાર અનુજાને વિષાનુજાન કહેવાય
છે અને દિવ્યભોગની અભિલાષાના કારણે ભવાંતરે અનર્થ
પ્રાપ્ત કરાવનાર અનુજાને ગરાનુજાન કહેવાય છે.”-આ
પ્રમાણે બારમા શ્લોકનો અર્થ છે.

શ્લોકાર્થને જણાવતાં ટીકામાં ગ્રંથકારશ્રીએ ફરમાવ્યું
છે કે-લબ્ધિ, પૂજા, ખ્યાતિ અને યશ વગેરેની સ્પૃહાથી જે
અનુજાન થાય છે, તે વિષાનુજાન કહેવાય છે. એ અનુજાન
તત્કાળ શુભઅંતઃકરણના પરિણામનો નાશ કરે છે. કારણ
કે જે લબ્ધિ, કીર્તિ વગેરેના આશયથી એ અનુજાન કરાય
છે તે અનુજાનથી તે લબ્ધિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેના
ભોગથી જ શુભપરિણામનો નાશ થઈ જાય છે. દુનિયાનું
વિષ પણ સ્થાવર હોય કે જઙ્ગમ હોય, પરંતુ તેના ભોગથી

તરત જ તે, શરીરનો નાશ કરે છે.

આ લોકસંબંધી લબ્ધિ, ખ્યાતિ વગેરે ફળના ભોગની જેને અપેક્ષા નથી; પણ સ્વર્ગના સુખની જેને ઈચ્છા છે, તેની તે દિવ્યસુખની અભિલાષાથી તે જે અનુજ્ઞાન કરે છે તે ગરાનુજ્ઞાન છે. ભવાંતરમાં દિવ્યસુખાદિના ભોગથી પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી અનર્થોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી તે અનુજ્ઞાનને ગરાનુજ્ઞાન કહેવાય છે. ગર તો કુદ્રવ્યોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું વિષવિશેષ છે. આ વિષની બાધા(વિકાર) તત્કાળ થતી નથી પરંતુ કાલાંતરે થાય છે. તેથી ઉભયકુદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ(કારણે) ઉત્પન્ન થનાર ગરને જેમ વિષથી ભિન્ન મનાય છે, તેમ ગરાનુજ્ઞાન પણ વિષાનુજ્ઞાનથી ભિન્ન મનાય છે. કારણ કે અહીં પણ પુણ્ય અને પાપ બંનેની અપેક્ષા છે. ‘ઉભયની અપેક્ષામાં પ્રમાણનું આધિક્ય હોવાથી ગરને વિષથી અતિરિક્ત મનાય છે. કારણ કે અધિક; બળવાન હોય છે.’ આવી સંભાવના નથી... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૧૩-૧૨॥

હવે અનનુજ્ઞાનાદિ ત્રણ અનુજ્ઞાનોનું સ્વરૂપ જણાવાય છે-

સમ્મોહાદનનુષ્ઠાનં, સદનુષ્ઠાનરાગતઃ।

તદ્દેતુરમૃતન્તુ સ્યાચ્છ્રદ્ધયા જૈનવર્ત્મનઃ ॥૧૩-૧૩॥

“સંમોહથી અનનુષ્ઠાન થાય છે; સદનુષ્ઠાનના રાગથી તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન થાય છે અને શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ઉપદેશોલા માર્ગની શ્રદ્ધાથી અમૃત-અનુષ્ઠાન થાય છે.”-આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે સન્નિપાતરોગથી ઉપહત થયેલા માણસની જેમ બધી રીતે અધ્યવસાયથી રહિત સાવ સમ્મૂર્ચિમ જીવોની પ્રવૃત્તિ જેવું અનુષ્ઠાન કરાય છે, તે અનુષ્ઠાનને અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે. એનું કોઈ જ ફળ ન હોવાથી ખરી રીતે તે અનુષ્ઠાન જ હોતું નથી, તેથી તેને અનનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

તાત્ત્વિક દેવપૂજાદિ આચારો પ્રત્યે, કરવાના ભાવ-પૂર્વકના બહુમાનથી ધર્મની આરાધનાની શરૂઆતમાં આદિધાર્મિક જીવો જે દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાન કરે છે તેને તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આ અનુષ્ઠાન વખતે મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ન હોવાથી તેમ જ સહેજ મુક્તિ પ્રત્યે અનુરાગ હોવાથી શુભ ભાવના અંશની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેથી તેમનાં તે તે દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાનો સદનુષ્ઠાનોનાં કારણ બને છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ઉપદેશોલા માર્ગ પ્રત્યે ‘આ જ

તત્ત્વ છે' આવી શ્રદ્ધાથી જે અનુષ્ઠાન થાય છે, તેને અમૃત-અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે તે અનુષ્ઠાન, જ્યાં મરણનો સર્વથા અભાવ છે એવા અમરણસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ બને છે. યોગબિંદુમાં અમૃત-અનુષ્ઠાનનું વર્ણન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે-“શ્રી જિનેશ્વરભગવંતોએ ઉપદેશ્યું છે : એમ સમજીને મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષાથી પરમશ્રદ્ધાપૂર્વક જે અનુષ્ઠાન કરાય છે તે અનુષ્ઠાનને શ્રી ગૌતમાદિ મહામુનિઓ અમૃત-અનુષ્ઠાન કહે છે.”. ॥૧૩-૧૩॥

एकमेव... ईत्यादि श्लोकथी(आठमा श्लोकथी)
જણાવેલી વાતનો ઉપસંહાર(સમાપન) કરાય છે-

चरमे पुद्गलावर्त्ते, तदेवं कर्तृभेदतः ।

सिद्धमन्यादृशं सर्वं, गुरुदेवादिपूजनम् ॥१३-१४॥

શ્લોકાર્થ રૂપે છે. આશય એ છે કે આ પૂર્વે આઠમા શ્લોકથી કર્તાના ભેદથી અનુષ્ઠાનમાં ભેદ છે તે જણાવ્યું હતું. એના સમર્થનમાં વિષાનુષ્ઠાનાદિ પાંચ પ્રકાર, દરેક અનુષ્ઠાનના જણાવ્યા. તેથી આ શ્લોકથી કર્તાના ભેદે અનુષ્ઠાનોનો ભેદ સિદ્ધ છે એ જણાવીને નિગમન કરાય છે. દરેક અનુષ્ઠાનો પાંચ પ્રકારનાં છે એ સિદ્ધ થયે છતે;

તે તે આશયવિશેષને લઈને કર્તાના ભેદને આશ્રયીને ગુરુદેવાદિપૂજન વગેરે સ્વરૂપ બધાં જ અનુષ્ઠાનો ચરમાવર્તકાળમાં, અચરમાવર્તકાળમાં થનારાં તે તે અનુષ્ઠાનોની અપેક્ષાએ જુદાં જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૧૩-૧૪॥

અચરમાવર્તકાળનાં ગુર્વાદિપૂજાધનુષ્ઠાનો કરતાં, ચરમાવર્તકાલીન તે તે અનુષ્ઠાનોની વિલક્ષણતા(વિશેષતા) જણાવાય છે-

સામાન્યયોગ્યતૈવ પ્રાક્, પુંસઃ પ્રવવૃત્તે કિલ ।

તદા સમુચિતા સા તુ, સમ્પન્નેતિ વિભાવ્યતામ્ ॥૧૩-૧૫॥

“ચરમાવર્તકાળની પૂર્વે અચરમાવર્તકાળમાં આત્મામાં સામાન્ય યોગ્યતા જ પ્રવર્તતી હતી. ચરમાવર્તકાળમાં તો સમુચિત યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયેલી છે : એનો સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ.”-કહેવાનો આશય એ છે કે અચરમાવર્તકાળમાં મુક્ત્યુપાય(યોગ)ની માત્ર સ્વરૂપ-યોગ્યતા આત્મામાં હતી. તે યોગ્યતા સહકારી(કાલાદિ) કારણોના સમવધાનથી રહિત હતી. અરણ્યસ્થ દંડમાં દણ્ડત્વસ્વરૂપ ઘટોત્પાદક સ્વરૂપયોગ્યતા હોય છે પરંતુ ફલોપધાયકતા તેમાં તે વખતે જેમ હોતી નથી, તેમ

અચરમાવર્તકાળમાં આત્મામાં મુક્ત્યુપાયની સ્વરૂપયોગ્યતા હોય છે, પરંતુ સમુચિતયોગ્યતા હોતી નથી. તે તે કાર્યના સહકારીકારણોના સન્નિધાનવાળી યોગ્યતાવિશેષને સમુચિત-યોગ્યતા(ફલોપધાયકતા) કહેવાય છે.

યોગબિંદુની ટીકામાં ‘પૂર્વ હોકાન્તેન યોગાઽયોગ્યસ્યૈવ દેવાદિપૂજનમાસીત્...’ ઇત્યાદિ પાઠ છે. અને અહીં આ શ્લોકની ટીકામાં ‘પૂર્વ હોકાન્તેન યોગ્યસ્યૈવ દેવાદિપૂજન-માસીત્...’ ઇત્યાદિ પાઠ છે. અનુક્રમે એનો અર્થ એ છે કે-‘પૂર્વે અચરમાવર્તકાળમાં એકાંતે યોગની પ્રત્યે અયોગ્ય જ આત્માઓ દેવપૂજાદિ કરતા હતા...’ તેમ જ ‘પૂર્વે અચરમાવર્તકાળમાં એકાંતે યોગ્ય જ આત્માઓ દેવપૂજાદિ કરતા હતા...’ આ પ્રમાણે પાઠભેદના કારણે અર્થમાં ફરક છે. તેને દૂર કરવા અહીં યોગ્યસ્યૈવ ના સ્થાને અયોગ્યસ્યૈવ આવો પાઠ સુધારવો જોઈએ. અથવા પાઠને યથાવત્ રાખી યોગબિંદુનો પાઠ ફલોપધાયકયોગ્યતાના અભાવને આશ્રયીને સમજવો અને અહીંનો પાઠ માત્ર સ્વરૂપયોગ્યતાને આશ્રયીને છે -એમ સમજી લઈએ તો કોઈ વિરોધ નથી. ચરમાવર્તકાળમાં તો સમુચિત યોગની યોગ્યતા હોવાથી તે કાળે થનારું દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાન; અન્ય આવર્તમાં થનારા અનુષ્ઠાન કરતાં ભિન્ન છે... ઇત્યાદિ યોગબિંદુની વૃત્તિમાં

વૃત્તિકારશ્રીએ રચાવ્યું છે. ॥૧૩-૧૫॥

વિષાનુષ્ઠાનાદિ પાંચ અનુષ્ઠાનોમાંથી ચરમાવર્ત-
કાળમાં જે અનુષ્ઠાન હોય છે તે જણાવાય છે-

चतुर्थं चरमावर्त्ते, प्रायोऽनुष्ठानमिष्यते ।

અનાભોગાદિભાવે તુ, જાતુ સ્યાદન્યથાપિ હિ ॥૧૩-૧૬॥

“પ્રાયઃ ચરમાવર્તકાળમાં ચોથું તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન
મનાય છે. અનાભોગ કે અભિષ્વજ્ઞાદિ ભાવ હોય તો ચોથા
અનુષ્ઠાનને છોડીને બીજાં પણ અનુષ્ઠાન હોય છે.”-આ
પ્રમાણે સોળમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે
કે ચરમાવર્તવર્તી આત્માને બહુલતયા તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન
હોય છે. કોઈ વાર અનાભોગ કે ભવાભિષ્વજ્ઞના કારણે
વિષાદિ અનુષ્ઠાનો હોય છે. તેથી જ શ્લોકમાં પ્રાયો... આ
પ્રમાણે ‘પ્રાયઃ’ પદનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ચરમાવર્તવર્તી આત્માને નિસર્ગથી જ કર્મમલ ગ્રહણ
કરવાની યોગ્યતાનો હ્રાસ થતો હોવાથી તે આદિધાર્મિક
જીવોને પ્રાયઃ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થતું હોય છે. જો આ
રીતે યોગ્યતાનો હ્રાસ થતો ન હોય તો અનાદિકાળથી
પ્રવર્તતા કર્મબંધને અટકાવવાનું શક્ય નહિ બને... ઇત્યાદિ

યાદ રાખવું. આથી સમજી શકાશે કે યોગની પૂર્વસેવામાં પ્રાધાન્ય મુક્ત્યદ્વેષનું છે. તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ મુક્ત્યદ્વેષથી થાય છે. ॥૧૩-૧૬॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની પ્રત્યે મુક્ત્યદ્વેષને પ્રયોજક માનવામાં આવે તો તે ઉચિત નથી : એ અભિપ્રાયથી શક્કા કરાય છે-

નન્વદ્વેષોઽથવા રાગો, મોક્ષે તદ્દહેતુતોચિતઃ ।

આદ્યે તત્સ્યાદભવ્યાનામન્ત્યે ન સ્યાત્ તદદ્વિષામ્ ॥૧૩-૧૭॥

“તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની પ્રત્યે મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ ઉચિત છે કે રાગ ઉચિત છે ? એમાં પ્રથમ પક્ષ માની લેવાય તો અભવ્યોને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન હોય છે-એમ માનવું પડશે અને છેલ્લો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો મુક્તિ પ્રત્યે જેને દ્વેષ નથી તેને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત નહીં થાય.”- આ પ્રમાણે સત્તરમા શ્લોકનો અર્થ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષના કારણે થતા અનુષ્ઠાનને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે તો અભવ્યોના અનુષ્ઠાનને લઈને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનના લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. કારણ કે અભવ્યો પણ

મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ કર્યા વિના અખંડ દ્રવ્યશ્રમણપણાની ક્રિયા કરતા હોય છે. પરંતુ અભવ્યોનું અખંડ શ્રામણ્યાનુષ્ઠાન તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન કહેવાતું નથી. પ્રથમ ત્રણમાંથી અન્યતમ અનુષ્ઠાન જ અભવ્યોને હોય છે. ચોથું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તમાં જ હોય છે અને અભવ્યો ચરમાવર્તમાં આવતા જ નથી. આ અતિવ્યાસિના નિવારણ માટે કહેવામાં આવે કે મુક્તિ પ્રત્યેના રાગથી પ્રયુક્ત(કરાયેલ) અનુષ્ઠાન તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન છે, તો મુક્તિ પ્રત્યે સહેજ રાગ ઉત્પન્ન થાય એની પૂર્વેના કાળમાં મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષથી પ્રયુક્ત અનુષ્ઠાનને લઈને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનના લક્ષણમાં અવ્યાસિ આવશે. કારણ કે ભવ્યોના આવા તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનમાં મુક્તિરાગપ્રયુક્તત્વ ન હોવાથી લક્ષણનો સમન્વય થતો નથી. આથી સ્પષ્ટ છે કે તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની પ્રત્યે મુક્ત્યદ્વેષને કે મુક્તિરાગને પ્રયોજક માનવાનું શક્ય નથી- આ પ્રમાણે શક્તિ કરનારનો આશય છે. ॥૧૩-૧૭॥

ઉપર જણાવેલા અતિવ્યાસિ અને અવ્યાસિના દોષના નિવારણ માટે એમ કહેવાનું પણ શક્ય નથી કે મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષવિશેષ; તેમ જ સહેજ મુક્તિરાગવિશિષ્ટ મુક્ત્યદ્વેષથી પ્રયુક્ત અનુષ્ઠાન તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન છે-એ

જણાવાય છે. અર્થાત્ તેમાં પણ દોષ જણાવાય છે-

ન ચાદ્વેષે વિશેષસ્તુ, કોઽપીતિ પ્રાગ્ નિદર્શિતમ્ ।

ઈષદ્રાગાદ્ વિશેષશ્ચેદદ્વેષોપક્ષયસ્તતઃ ॥૧૩-૧૮॥

“અદ્વેષ(દ્વેષાભાવ)માં કોઈ જ વિશેષ નથી”-આ વાત આ પૂર્વે(૧૨-૩૨) જણાવી છે. મુક્તિ પ્રત્યે જે સહેજ રાગ છે તે રાગથી વિશિષ્ટ અદ્વેષ(મુક્ત્યદ્વેષ)માં રાગના કારણે વિશેષ મનાય તો તે રાગથી જ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન થાય છે-એમ જ માની લેવું જોઈએ. મુક્ત્યદ્વેષને તેનું પ્રયોજક માનવાની જરૂર નથી.”-આ પ્રમાણે અઢારમા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. મુક્તિ પ્રત્યેનો અદ્વેષ, દ્વેષના અભાવ સ્વરૂપ હોવાથી તે એક જ છે. તેમાં કોઈ ભેદ(વિશેષ) નથી-આ વાત આ પૂર્વે બારમી બત્રીશીના છેઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવી છે. મુક્તિ પ્રત્યેના સહેજ રાગના કારણે એ મુક્ત્યદ્વેષમાં ફરક છે. અર્થાદ્ અભવ્યોનો મુક્ત્યદ્વેષ મુક્તિરાગવિશિષ્ટ નથી અને ચરમાવર્તવર્તી ભવ્યોનો મુક્ત્યદ્વેષ મુક્તિના ઈષદ્રાગથી વિશિષ્ટ છે. તેથી મુક્ત્યદ્વેષમાં વિશેષ હોવાથી અભવ્યોના અનુષ્ઠાનને લઈને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનના લક્ષણમાં અતિવ્યાસિ નહીં આવે. તેમ જ ચરમાવર્તવર્તી આત્માના અનુષ્ઠાનમાં

લક્ષણસમન્વય થવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પરંતુ આ રીતે મુક્તિ પ્રત્યેના ઈષદરાગથી વિશિષ્ટ મુક્ત્યદ્વેષને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનનો પ્રયોજક માનવામાં આવે તો મુક્ત્યદ્વેષને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનનું કારણ માનવાની જરૂર જ નહિ રહે. કારણ કે વિશેષણભૂત તાદૃશ ઈષદરાગથી જ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય છે. વિશેષ્યભૂત મુક્ત્યદ્વેષનું કોઈ જ પ્રયોજન ન હોવાથી તે વ્યર્થ બનશે. આથી સમજી શકાશે કે શ્લો.નં. ૧૩ની ટીકામાં ‘મુક્ત્યદ્વેષેણ મનાગ્ મુક્ત્યનુરાગેણ વા’ આ પ્રમાણે જે વચન છે, તેનો વ્યાઘાત થશે. કારણ કે મુક્તિ પ્રત્યેના અનુરાગથી જ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન થાય છે-એમ માનવું ઉચિત છે. મુક્ત્યદ્વેષને તેનો પ્રયોજક માનવાનું ઉપર જણાવ્યા મુજબ બરાબર નથી... ઇત્યાદિ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. આ શ્લોકની વાત પણ શંકાકારના આશય મુજબની છે. ॥૧૩-૧૮॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબના અતિવ્યાપ્ત્યાદિ દોષના નિવારણ માટે મુક્ત્યદ્વેષમાં વિશેષતા જણાવીને તેનું નિરાકરણ કરાય છે-

उत्कटानुत्કटत्वाभ्यां, प्रतियोगिकृतोऽस्त्वयम् ।

नैवं सत्यामुपेक्षायां, द्वेषमात्रवियोगतः ॥૧૩-૧૯॥

“દ્વેષાભાવના પ્રતિયોગી એવા દ્વેષના ઉત્કટત્વ અને અનુત્કટત્વના કારણે મુક્ત્યદ્વેષમાં વિશેષ છે : આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે ઉપેક્ષા હોય ત્યારે દ્વેષમાત્રનો વિયોગ થાય છે.”-આ પ્રમાણે ઓગણીશમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. તેનો આશય એ છે કે મુક્તિ પ્રત્યેના દ્વેષના અભાવનો પ્રતિયોગી મુક્તિ પ્રત્યેનો દ્વેષ છે. જેનો અભાવ જણાવાય છે, તેને તે અભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે. અભવ્યોના આત્માઓને મોક્ષ પ્રત્યે ઉત્કટ દ્વેષ ન હોવા છતાં અનુત્કટ દ્વેષ હોય છે અને ચરમાવર્તવર્તી આત્માઓને અનુત્કટ પણ દ્વેષ હોતો નથી. તેથી અભવ્યોનું દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાન ઉત્કટદ્વેષાભાવપ્રયુક્ત હોય છે અને ચરમાવર્તવર્તી આત્માઓને તે અનુષ્ઠાન સર્વથા દ્વેષાભાવપ્રયુક્ત હોય છે. આથી અભવ્યોનું અનુષ્ઠાન તદ્દહેતુ મનાતું નથી અને બીજાઓનું તે અનુષ્ઠાન તદ્દહેતુ મનાય છે-આ પ્રમાણે માનવાથી કોઈ દોષ નથી. અભવ્યોના અનુષ્ઠાનમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે અને ચરમાવર્તવર્તી ભવ્યોના અનુષ્ઠાનને લઈને અવ્યાપ્તિ પણ નહીં આવે.

યદ્યપિ એ રીતે દોષનું વારણ કરી શકાય છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અભવ્યોને મોક્ષ પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોવાથી સર્વથા દ્વેષનો અભાવ હોય છે. તેથી તેમનું પણ

દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાન મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્ત હોવાથી તેને લઈને અતિવ્યાપ્તિ અવસ્થિત જ છે. આમ છતાં 'ઉપેક્ષા હોય ત્યારે પણ અનુકટ દ્વેષ હોય છે જ'-એમ કહેવાનું હોય તો; મોક્ષ, પોતાને ઈષ્ટ એવા નવમા ગ્રૈવેયકના સુખનો વિરોધી હોવાથી અભવ્યાદિને મોક્ષ પ્રત્યે ઉત્કટ દ્વેષ પણ હોય છે-એમ પણ કહી શકાય છે. તેથી ઉપેક્ષા હોવાથી મોક્ષ પ્રત્યે અભવ્યોના આત્માઓને દ્વેષ હોતો નથી એમ જ માનવું જોઈએ, જેથી અભવ્યો સંબંધી મુક્ત્યદ્વેષપ્રયુક્ત દેવપૂજાદિ અનુષ્ઠાનને લઈને તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનના લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ અવસ્થિત જ છે : આ શડ્ઙ્કારનો અભિપ્રાય છે. ॥૧૩-૧૯॥

ઉપર જણાવેલી શઙ્કાનું સમાધાન કરાય છે-

સત્યં बीजं हि तद्धेतोरेतदन्यतरार्जितः ।

क्रियारागो न तेनातिप्रसङ्गः कोऽपि दृश्यते ॥૧૩-૨૦॥

છેલ્લા ત્રણ શ્લોકથી શઙ્કાકારે જે જણાવ્યું છે તે સાચું છે. તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની પ્રત્યે મુક્ત્યદ્વેષને કે મુક્તિરાગને પ્રયોજક માનીએ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ અતિવ્યાપ્તિ અને અવ્યાપ્તિ આવે છે-એ સત્ય છે, પરંતુ તદ્દહેતુ-

અનુષ્ઠાનનું બીજ મુક્ત્યદ્વેષ અને મુક્તિનો રાગ : એ બેમાંથી કોઈથી પણ ઉત્પન્ન થયેલો જે સદનુષ્ઠાનનો રાગ છે; તે છે. તેથી અતિવ્યાસિનો પ્રસંગ નહીં આવે-આ પ્રમાણે વીસમા શ્લોકનો અર્થ છે.

એનો આશય ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે મુક્ત્યદ્વેષ અથવા તો મુક્તિનો રાગ એતદન્યતરથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રિયા- (સદનુષ્ઠાન)નો જે રાગ છે, તે તદ્દલેતુ-અનુષ્ઠાનનું બીજ- કારણ છે. તેથી અભવ્યના અનુષ્ઠાનમાં અતિવ્યાસિનો પ્રસંગ નહીં આવે. કારણ કે સ્વર્ગ(નવમો ગ્રૈવેયક)ની પ્રાપ્તિનું કારણ એવો મુક્તિનો અદ્વેષ હોવા છતાં અભવ્યોને તે સદનુષ્ઠાનનો પ્રયોજક થતો નથી.

“અભવ્યાત્માઓને મુક્ત્યદ્વેષ છે અને બીજાઓને પણ તે છે તો બીજાઓની જેમ અભવ્યોને પણ તે સદનુષ્ઠાનના રાગનો પ્રયોજક બનવો જોઈએ”-આ પ્રમાણે નહીં કહેવું જોઈએ. કારણ કે સદનુષ્ઠાનના રાગની પ્રત્યે મુક્તિનો અદ્વેષ તે પ્રયોજક બને છે કે જે બાધ્ય એવી ફલાપેક્ષાના સહકારથી યુક્ત હોય. જે મુક્ત્યદ્વેષ તેવા પ્રકારની બાધ્યફલાપેક્ષાથી રહિત હોય છે તેનાથી સદનુષ્ઠાન પ્રત્યે રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી. આશય એ છે કે-અભવ્યોના આત્માઓને સ્વર્ગાદિક્ષણની અપેક્ષા હોય છે, તેને લઈને

સ્વર્ગાદિના કારણ તરીકે મુક્ત્યદ્વેષ હોય છે. તેઓની સ્વર્ગાદિ ફળની અપેક્ષા ક્યારે પણ બાધિત બનતી નથી. તેથી બાધ્યફલાપેક્ષાનો સહકાર અભવ્યોના મુક્ત્યદ્વેષને પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી એ મુક્ત્યદ્વેષ સદ્નુષ્ઠાનના રાગનો પ્રયોજક બનતો નથી. મુક્તિ પ્રત્યેના દ્વેષનો અભાવ સદ્નુષ્ઠાનના રાગનું કારણ ત્યારે જ બની શકે છે કે જ્યારે તે વખતની સ્વર્ગાદિસુખની ઈચ્છા બાધિત બની શકે. સદ્નુષ્ઠાનની પ્રત્યે મુક્ત્યદ્વેષ જેમ પ્રયોજક છે, તેમ સ્વર્ગાદિસુખની ઈચ્છાનો અભાવ પણ અપેક્ષિત છે. તેથી સદ્નુષ્ઠાનના રાગની પ્રત્યે સ્વર્ગાદિસુખની અપેક્ષાનો બાધ થવો જોઈએ, એ સમજી શકાય છે. અભવ્યોની એ અપેક્ષા બાધ્ય બનતી ન હોવાથી તેમનો મુક્ત્યદ્વેષ સદ્નુષ્ઠાનના રાગનું કારણ નહીં બને, જેથી અતિપ્રસંગ પણ આવશે નહિ-એ સ્પષ્ટ છે. ॥૧૩-૨૦॥

મુક્ત્યદ્વેષ અને મુક્તિનો રાગ આ બંન્નેમાંથી કોઈ પણ એકથી ઉત્પન્ન થનારા સદ્નુષ્ઠાનની પ્રત્યેના રાગનું જે બીજું કારણ છે તે જણાવાય છે-

અપિ બાધ્યા ફલાપેક્ષા, સદનુષ્ઠાનરાગકૃત્ ।

સા ચ પ્રજ્ઞાપનાધીના, મુક્ત્યદ્વેષમપેક્ષતે ॥૧૩-૨૧॥

“બાધ્ય એવી ફળની ઈચ્છા પણ સદ્નુજ્ઞાનના રાગને કરાવનારી છે. ફળની અપેક્ષાને બાધ્ય બનાવવાનું ઉપદેશથી શક્ય છે અને એ માટે મુક્ત્યદ્વેષની અપેક્ષા છે”-આ પ્રમાણે એકવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે શરૂ શરૂમાં ધર્મ કરતી વખતે તે તે જીવોને સૌભાગ્ય, સમૃદ્ધિ અને સ્વર્ગ વગેરે ફળની અપેક્ષા હોય એ બનવાજોગ છે. ધર્મની પ્રારંભાવસ્થામાં માત્ર મોક્ષની જ ઈચ્છાથી અથવા તો નિરપેક્ષપણે ધર્મનુજ્ઞાન શક્ય બને જ એવો નિયમ નથી. પરંતુ આવા જીવોની તે વખતની સૌભાગ્યાદિ ફળની ઈચ્છાને પૂ. ગીતાર્થ ઉપદેશક મહાત્માઓ તેવા પ્રકારના ઉપદેશથી બાધિત કરી શકે છે. તેથી એ ફલાપેક્ષાને બાધ્ય એટલે કે બાધનીયસ્વભાવવાળી કહેવાય છે.

એવી બાધનીયસ્વભાવવાળી ફળની ઈચ્છા પણ સદ્નુજ્ઞાનના રાગનું કારણ બને છે. ફલેચ્છાને બાધિત કરવાનું ઉપદેશથી શક્ય બને છે. પૂ. ગીતાર્થ ધર્મોપદેશક મહાત્માઓનાં પરમતારક વચનોથી સંસારની ભયંકરતા, વિષયોની વિપાકવિરસતા અને સુખની ક્ષણિકતાદિની પ્રતીતિ થવાથી ધર્માત્માઓ ફળની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવાના બદલે તે તે ઈચ્છાઓથી જ વિરામ પામે છે. આવી બાધનીયસ્વભાવવાળી ફલેચ્છા મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષથી

થતી હોય છે. મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ હોય તો સૌભાગ્યાદિ-ફલેચ્છા કોઈ પણ રીતે વ્યાધિત નહીં જ બને. અભવ્યોના આત્માઓને એનો ખ્યાલ રાખવાનું આવશ્યક જણાતું જ નથી. ફળની તીવ્ર ઈચ્છા હોવાથી તેમની તે ઈચ્છા વ્યાધિત બનતી નથી. ગમે તેટલો પણ સારામાં સારો ધર્મોપદેશ, તેમને તેમની ઈચ્છાથી વિરત કરવા સમર્થ બનતો નથી. પરંતુ ‘મોક્ષનો દ્વેષ કરવાથી સ્વર્ગાદિનાં સુખો પ્રાપ્ત થતાં નથી’ આવો ખ્યાલ હોવાથી મોક્ષ પ્રત્યે તેઓ દ્વેષ કરતા નથી, પણ તેમનો તે મુક્ત્યદ્વેષ સદ્બુદ્ધિના રાગનો પ્રયોજક થતો નથી. ॥૧૩-૨૧॥

બાધ્ય ફલેચ્છા સદ્બુદ્ધિના રાગને કરનારી છે : એ જણાવીને અબાધ્ય ફલેચ્છા કેવી છે, તે જણાવાય છે-

અબાધ્યા સા હિ મોક્ષાર્થશાસ્ત્રશ્રવણઘાતિની ।

મુક્ત્યદ્વેષે તદન્યસ્યાં, બુદ્ધિર્માર્ગાનુસારિણી ॥૧૩-૨૨॥

“અબાધ્ય ફલાપેક્ષા મોક્ષસ્વરૂપ અર્થને જણાવનારા શાસ્ત્રના શ્રવણનો ઘાત કરનારી છે, તેથી મુક્તિની પ્રત્યે અદ્વેષ હોતે છતે બાધ્ય ફલાપેક્ષા થાય ત્યારે (હોય ત્યારે) બુદ્ધિ માર્ગાનુસારિણી બને છે.”-આ પ્રમાણે બાવીશમા

શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે-ઉપર જણાવ્યા મુજબ અભવ્યોના આત્માઓને મુક્ત્યદ્વેષ હોય છે તેમ જ તેઓ નવ પૂર્વ સુધીનું અધ્યયન પણ કરતા હોવાથી મોક્ષ-પ્રતિપાદક શાસ્ત્રનું શ્રવણ પણ કરે છે, તો તેમની ફલેચ્છા બાધ્ય કેમ થતી નથી ?-આ શંકાનું સમાધાન બાવીશમા શ્લોકથી કરાય છે.

એનું તાત્પર્ય એ છે કે-અબાધ્ય એવી ફળની ઈચ્છા, મોક્ષનિરૂપક શાસ્ત્રશ્રવણનો ઘાત કરનારી અર્થાદ્ એ પુણ્યશ્રવણથી જે ફળ પ્રાપ્ત થતું હોય છે તે ફળનો પ્રતિબંધ કરનારી હોય છે. આવી અબાધ્ય ફલેચ્છા હોય ત્યારે તેવી ઈચ્છાવાળા જીવોને જ્યારે જ્યારે મોક્ષના શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તે વિષયમાં વિરુદ્ધત્વની બુદ્ધિ થતી હોવાથી તે શાસ્ત્રનું શ્રવણ સ્વરસથી થતું નથી. પોતાના ઈષ્ટમાં વ્યાઘાત ન થાય એ માટે તે કરવું પડે છે. તેથી અબાધ્ય એવી ફળની ઈચ્છાથી મોક્ષાર્થશ્રવણનો ઘાત થાય છે. કારણ કે એ શ્રવણ મોક્ષ માટે થતું નથી.

આથી સમજી શકાય છે કે અબાધ્ય ફલેચ્છાથી અન્ય(બાધ્ય) ફલેચ્છા હોય ત્યારે મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે સમુચિતયોગ્યતાથી મોક્ષ માટે સ્વારસિક શાસ્ત્રશ્રવણ થાય છે, જેથી બુદ્ધિ માર્ગાનુસારિણી બને છે. સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શન-

ચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ બુદ્ધિ થવાથી તીવ્ર મિથ્યાત્વાદિ પાપોનો ક્ષય થવાથી સદ્નુજ્ઞાન પ્રત્યે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, જેના મૂળમાં બાધ્ય ફલેચ્છા છે. અભવ્યાદિની ફલેચ્છા કોઈ પણ રીતે બાધ્ય થતી ન હોવાથી તેમને કોઈ પણ રીતે સદ્નુજ્ઞાન પ્રત્યે અલ્પ પણ રાગ થવાનો સંભવ નથી. સ્વર્ગાદિ ફળની ઈચ્છા ખૂબ જ ભયંકર છે. એને બાધિત બનાવવાનું અદ્ભુત સાધન ઉપદેશ છે.

॥૧૩-૨૨॥

સૌભાગ્યાદિફલેચ્છા હોવા છતાં એ બાધ્ય હોય તો અનુજ્ઞાન, તદ્દહેતુ-અનુજ્ઞાન સ્વરૂપ બની રહે છે : એ જણાવવા દ્વારા બાધ્ય ફલેચ્છાના સદ્નુજ્ઞાનરાગ-પ્રયો-જકત્વનું સમર્થન કરાય છે-

તત્તત્પ્લાર્થિનાં તત્તત્પસ્તન્ત્રે પ્રદર્શિતમ્ ।

મુગ્ધમાર્ગપ્રવેશાય, દીયતેઽપ્યત્ત એવ ચ ॥૧૩-૨૩॥

“સૌભાગ્યાદિ તે તે ફળના અર્થીઓ માટે આથી જ તે તે તપ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે અને તેથી જ મુગ્ધ જીવોને માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે ગીતાર્થ પુરુષો દ્વારા અપાય પણ છે.”-આ પ્રમાણે ત્રેવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. એનો

સાર એ છે કે સામાન્ય રીતે મુઘ્ધ જીવો શરૂઆતમાં સારાસારનો વિવેક કરવા માટે સામર્થ્ય ધરાવતા હોતા નથી. સૌભાગ્યાદિક્ષણની કામનાથી તેઓ તે તે તપ-પ્રમુખ અનુષ્ઠાન કરતા હોય છે. પરંતુ કાલાંતરે પૂ. ગુરુ-ભગવંતોની પરમતારક દેશનાના શ્રવણાદિથી તેમની તે તે ક્ષણની ઈચ્છા બાધિત થતી હોય છે. આથી જ તપપંચાશક વગેરે ગ્રંથોમાં તે તે ક્ષણની સિદ્ધિ માટે રોહિણી અને સર્વાક્ષુન્દર વગેરે તપો દર્શાવ્યાં છે.

કોઈ પણ સંયોગોમાં એવા જીવોની સૌભાગ્યાદિ ક્ષણની કાંક્ષા ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાધ્યસ્વભાવથી રહિત જ હોય અને તેનો બાધ થવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં તે તે તપોનું પ્રદર્શન સડ્ગત મानी નહિ શકાય. પરંતુ તે તે મુઘ્ધ જીવોની તે તે ક્ષણની કામના ઉપદેશાદિ દ્વારા બાધિત થઈ શકે છે. તેથી જ મુઘ્ધ જીવોને મોક્ષ-માર્ગે પ્રવેશ કરાવવા પૂ. ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો શરૂઆતમાં તે તે તપનું પ્રદાન પણ કરે છે. અન્યથા તે ઉચિત ગણાશે નહિ.

એ પ્રમાણે અન્યત્ર કહ્યું છે કે ‘મુઘ્ધ જીવોના હિતને અર્થે (તે) સમ્યગ્ છે...’ આ રીતે અનુષ્ઠાનના આરંભ-કાળમાં સૌભાગ્યાદિ ક્ષણની કામનાથી અનુષ્ઠાન થતું હોવા

છતાં તે અનુષ્ઠાન, વિષાદિ-અનુષ્ઠાન નથી અને તે તદ્દહેતુ-
અનુષ્ઠાન નથી એવું નથી. કારણ કે અહીં ફળની અપેક્ષા
બાધ્યસ્વભાવવાળી છે. આ રીતે જ તે મુગ્ધ જીવો માર્ગનું
અનુસરણ કરી શકે છે. આથી સમજી શકાશે કે સૌભાગ્યાદિ
ફળની ઈચ્છા બાધ્યસ્વભાવવાળી ન હોય તો તદ્દહેતુ-
અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ॥૧૩-૨૩॥

આ રીતે મુક્ત્યદ્વેષવિશેષ જ તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનનો
પ્રયોજક હોવાથી તેનાથી ભિન્ન મુક્ત્યદ્વેષાદિ તદ્દહેતુ-
અનુષ્ઠાનના પ્રયોજક ન બનવા છતાં દોષ નથી, તે
જણાવાય છે. અર્થાદિ વ્યતિરેકથી તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાનની
પ્રયોજકતા મુક્ત્યદ્વેષમાં જણાવાય છે-

इत्थञ्च वस्तुपालस्य, भवभ्रान्तौ न बाधकम् ।

गुणाद्वेषो न यत्तस्य, क्रियारागप्रयोजकः ॥૧૩-૨૪॥

“આ રીતે વસ્તુપાળને પૂર્વભવમાં ગુણનો અદ્વેષ,
ભવભ્રમણમાં બાધક ન બન્યો. કારણ કે તે તેને ક્રિયાના
રાગનો પ્રયોજક બન્યો નહીં.”-આ પ્રમાણે ચોવીશમા
શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય સમજી શકાય છે કે-
સદ્અનુષ્ઠાનના રાગની પ્રત્યે મુક્ત્યદ્વેષવિશેષ જ પ્રયોજક

હોવાથી તેનાથી ભિન્ન મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે સદ્નુજ્ઞાન-
(ક્રિયા)નો રાગ પ્રગટે નહિ અને લાંબા કાળ સુધી ભવભ્રમણ
પૂર્વભવમાં વસ્તુપાળના જીવને થયું તે સંગત છે. અન્યથા
મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે વસ્તુતઃ ભવભ્રમણનો બાધ થવો જોઈએ.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે મુક્ત્યદ્વેષ સદ્નુજ્ઞાનના
રાગનું કારણ બને છે-એ વાતનું અહીં નિરૂપણ ચાલુ છે.
એના ઉપરથી સમજી લેવું જોઈએ કે ગુણસામાન્યની પ્રાપ્તિ
માટે જે અનુજ્ઞાન કારણ બને; તે અનુજ્ઞાનના રાગનો
પ્રયોજક, ગુણ પ્રત્યેનો અદ્વેષવિશેષ છે. વસ્તુપાલનો
આત્મા પૂર્વભવમાં ચોર હતો. એકવાર પૂ. સાધુભગવંતના
દર્શન થવા છતાં ઉપેક્ષાને લઈને તેમના ગુણોનું જ્ઞાન ન
હોવાથી અજ્ઞાત એવા તેમના ગુણો પ્રત્યેના રાગવાળા તે
ચોરને દીર્ઘકાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવામાં કોઈ
બાધક ના બન્યું. કારણ કે તેનો ગુણ પ્રત્યેનો અદ્વેષ
સદ્નુજ્ઞાનના રાગનો પ્રયોજક બન્યો ન હતો. ક્રિયારાગ-
પ્રયોજક જ ગુણ પ્રત્યેનો અદ્વેષ તદ્દહેતુ-અનુજ્ઞાનને ઉચિત
હોવાથી સંસારના દ્રાસનું કારણ મનાય છે, અન્યથા મનાતો
નથી. તેથી તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું થયું.

॥૧૩-૨૪॥

યોગીન્દ્રૈર્મુક્ત્યદ્વેષઃ પ્રશસ્યતે... પહેલા શ્લોકમાં
જણાવેલી વાતનો ઉપસંહાર કરાય છે-

જીવાતુઃ કર્મણાં મુક્ત્યદ્વેષસ્તદયમીદૃશઃ ।

ગુણરાગસ્ય બીજત્વમસ્યૈવાવ્યવધાનતઃ ॥૧૩-૨૫॥

“તેથી સદનુજ્ઞાનના રાગનો પ્રયોજક એવો મુક્ત્યદ્વેષ
ક્રિયાને જિવાડનારો છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિલંબ વિના
ગુણરાગને ઉત્પન્ન કરવાનું બીજ પણ એ જ છે.”- આ
પ્રમાણે પચીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. શ્લોકાર્થ સ્પષ્ટ જ છે,
તેથી ગ્રંથકારશ્રીએ છેલ્લા આઠ શ્લોકો ઉપર ટીકા લખી
નથી. શ્રી વીતરાગપરમાત્માએ ઉપદેશેલી બધી જ ક્રિયાઓ
સાક્ષાદ્ અથવા પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બનતી હોય છે.
તે તે ક્રિયાઓનું ક્રિયાપણું એ રીતે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં જ
સમાયેલું છે. કોઈ પણ સંયોગોમાં એ ક્રિયાઓ સાક્ષાત્ કે
પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ ન બને તો એ ક્રિયાઓમાં
વાસ્તવિક રીતે ક્રિયાત્વ જ નથી-એમ માનવું પડે. જે
ક્રિયાઓ પોતાનું કાર્ય કરી ના શકે તે ક્રિયાઓને ક્રિયાસ્વરૂપ
માનવાનું ઉચિત નથી. અન્યથા જે કાર્ય ન કરે તેને પણ
કારણ માનવામાં કોઈ દોષ નહિ નડે. કોઈ પણ ક્રિયાઓ
સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બને છે તેનું રહસ્ય એ
છે કે તે ક્રિયાઓ મુક્ત્યદ્વેષમૂલક હોય છે. તેથી ક્રિયાઓને

ક્રિયાસ્વરૂપે રાખનાર મુક્ત્યદ્વેષ હોવાથી તેને ક્રિયાઓના જીવાતુ તરીકે વર્ણવ્યો છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબનો મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે તેના અવ્યવહિત ઉત્તરકાળમાં ગુણાનુરાગ પ્રગટે છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોના રાગ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ અને સાધના શક્ય નથી. કોઈ પણ અનુષ્ઠાનને ત્યાં સુધી લઈ જવામાં મુખ્યપણે ગુણાનુરાગ પ્રયોજક છે અને આ ગુણાનુરાગ મુક્ત્યદ્વેષના અવ્યવહિતોત્તરકાળમાં પ્રગટે છે. તેથી ગુણાનુરાગના બીજ તરીકે મુક્ત્યદ્વેષનું અહીં વર્ણન કર્યું છે. મોક્ષનો રાગ જન્મે તો ખૂબ જ સરસ છે, પરંતુ તે ન જન્મે ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રત્યે દ્વેષ ન થાય : એનો મુમુક્ષુ આત્માઓએ ઉપયોગ રાખવો જોઈએ. અનંતજ્ઞાનીઓએ પ્રરૂપેલા મોક્ષ, તેના ઉપાયો અને તેની સાધનામાં તત્પર એવા આત્માઓ પ્રત્યે ખરેખર તો દ્વેષ કરવાનું કોઈ જ કારણ નથી. પરંતુ અજ્ઞાન, કદાગ્રહ, સુખની તીવ્ર આસક્તિ અને દુઃખ પ્રત્યેનો તીવ્ર દ્વેષ... વગેરે કારણે મુક્તિ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય છે. અજ્ઞાનાદિના નાશ માટે પ્રયત્નશીલ આત્માઓને મુક્ત્યદ્વેષ સુલભ બને છે. ॥૧૩-૨૫॥

મુક્ત્યદ્વેષથી ગુણનો રાગ પ્રાપ્ત થયા પછી જે ફળ

પ્રાપ્ત થાય છે, તે જણાવાય છે-

ધારાલગ્નઃ શુભો ભાવ, એતસ્માદેવ જાયતે ।

અન્તસ્તત્ત્વવિશુદ્ધ્યા ચ, વિનિવૃત્તાગ્રહત્વતઃ ॥૧૩-૨૬॥

“આ મુક્ત્યદ્વેષના જ કારણે આત્માની વિશુદ્ધિથી અસદ્વસ્તુના આગ્રહની નિવૃત્તિને લઈને અનવરત શુભ-ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે.”-આ પ્રમાણે છઠ્વીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. આશય એ છે કે-મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષના કારણે નવાં અશુભ કર્મોનો બંધ થતો નથી તેમ જ પૂર્વબદ્ધ તે કર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્મા વિશુદ્ધ બને છે અને તેથી અત્યાર સુધી વિતથસંબંધી જે અભિનિવેશ-આગ્રહ હતો તેની નિવૃત્તિ થાય છે. તેને લઈને આત્માને અનવરતપણે શુભભાવની ધારા પ્રાપ્ત થાય છે.

મુક્ત્યદ્વેષથી ગુણ પ્રત્યે રાગ થયા પછી એટલા-માત્રથી ગુણની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી. ગુણની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ એવો પ્રયત્ન કરાય નહીં તો ગુણની પ્રાપ્તિ નહીં જ થાય. અત્યાર સુધી અતત્ત્વસંબંધી જ આગ્રહ હતો. કંઈ-કેટલીય જાતના એ વિતથના આગ્રહને સમજવા પણ ના દે એવો એ અભિનિવેશ હતો. સદ્ભાગ્યે મુક્ત્યદ્વેષના કારણે અંતસ્તત્ત્વ-આત્માની વિશુદ્ધિ થવાથી એ અભિનિવેશ નષ્ટ થાય છે. તેથી નિરંતર શુભ ભાવની ધારા પ્રગટે છે. આ

પ્રભાવ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષનો છે. સતત અશુભ ભાવોમાં જ આનંદ પામવાની સ્થિતિમાંથી આત્માને શુભભાવમાં રમણ કરાવનાર મુક્ત્યદ્વેષ છે. તેને લઈને અહીં (મુક્ત્ય-દ્વેષકાળે) બધાં જ અનુષ્ઠાનો શુભ બને છે. પૂર્વકાળમાં (અચરમાવર્તકાળમાં) જેમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો સફલેશનાં હેતુ બનતાં હતાં તેમ હવે આત્મવિશુદ્ધિના કારણે તે કર્મો સફલેશનાં કારણ બનતાં નથી. અનાદિ-કાળથી સ્વભાવભૂત થયેલા કર્મમલનો ક્ષય થવાથી આત્મા વિશુદ્ધ બને છે. ॥૧૩-૨૬॥

મુક્ત્યદ્વેષ વખતે ~~કર્મબંધ થતો હોવા છતાં~~ તેવા પ્રકારના ભયનું તે કારણ બનતો નથી, તે જણાવાય છે-
અસ્મિન્ સત્સાધકસ્યેવ, નાસ્તિ કાચિદ્ બિમ્બીષિકા ।
સિદ્ધેરાસન્નભાવેન, પ્રમોદસ્યાન્તરોદયાત્ ॥૧૩-૨૭॥

“મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે સારા સાધકની જેમ કોઈ પણ પ્રકારનો ભય હોતો નથી. કારણ કે સિદ્ધિ નજીકમાં હોવાથી ચિત્તમાં આનંદ હોય છે.”-આ પ્રમાણે સત્તાવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. એ કહેવા પાછળનો આશય સમજી શકાય છે કે-જે લોકો મંત્ર-તંત્રાદિની સાધના કરે છે-તે

લોકોને જ્યારે મંત્રાદિની સિદ્ધિ થવાની તૈયારી હોય ત્યારે મહાભયંકર એવા વેતાલાદિ ઉપસ્થિત થઈને ઉપદ્રવ કરીને ડરાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. પરંતુ ત્યારે સત્ત્વશાળી એવા સાધકો વેતાલાદિના દર્શનાદિથી જેમ ભયભીત થતા નથી, તેમ મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ન હોવાથી ચરમાવર્તવર્તી જીવોને તાદશ કર્મબંધ થવા છતાં ભય થતો નથી. સાધકને જેમ સિદ્ધિ નજીકમાં છે અને તેથી ભયના અવસરે પણ આનંદ છે, તેમ મુક્ત્યદ્વેષવાળા આત્માઓને મુક્તિ નજીકમાં હોવાથી ચિત્તમાં ઉપરથી આનંદ થાય છે. પરંતુ સડ્કલેશાદિ ભય થતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં સારા સાધકને જે મંત્રાદિસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે એક તો મોટી નથી અને બીજું તે સદાને માટે રહેનારી નથી. એમ છતાં તેના સત્સાધકને ચિત્તમાં જે પ્રમોદ પ્રગટે છે અને વેતાલાદિના દર્શનથી ભય પેદા થતો નથી- તેનો વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે મુક્તિનું સામીપ્ય પ્રાપ્ત થવાથી મુક્ત્યદ્વેષીઓને ચિત્તમાં કેટલો આનંદ થતો હશે, તેથી તેવા આત્માઓને તે વખતે થતાં કર્મબંધથી સડ્કલેશ થતો ન હોવાથી ભય થવાનું કોઈ જ કારણ નથી. આથી સમજી શકાશે કે મુક્ત્યદ્વેષ હોતે છતે શુભભાવના યોગે અનુષ્ઠાનસંબંધી ખેદનો પણ અભાવ હોય છે. ॥૧૩-૨૭॥

સિદ્ધિ નજીક-આસન્ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિત્તમાં ઘણો આનંદ થાય : એ વાત સમજી શકાય છે, પરંતુ સિદ્ધિની આસન્નતા કઈ રીતે કહેવાય ? ચરમાવર્તકાળ અનંતકાળ સ્વરૂપ છે-આ શંકાના સમાધાન માટે સિદ્ધિની આસન્નતા જણાવાય છે-

ચરમાવર્તિનો જન્તોઃ, સિદ્ધેરાસન્નતા ધ્રુવમ્ ।

ભૂયાંસોડમી વ્યતિક્રાન્તાસ્તેષ્વેકો બિન્દુરમ્બુધૌ ॥૧૩-૨૮॥

“ચરમાવર્તકાળમાં આવેલા આત્માઓને ચોક્કસ જ સિદ્ધિ(મોક્ષ)ની આસન્નતા છે. અત્યાર સુધી આવા આવર્તો(પુદ્ગલપરાવર્તો) ઘણા વીત્યા છે. તેમાં આ સમુદ્રમાં એક બિંદુ જેવો છે.”-આ પ્રમાણે અઠાવીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે છેલ્લા પુદ્ગલ-પરાવર્તકાળમાં આવેલા જીવને મોક્ષની સમીપતા નિશ્ચિત છે.

જે જીવોને એક પુદ્ગલપરાવર્ત પ્રમાણ કાળથી વધારે કાળ સુધી હવે સંસારમાં રહેવાનું નથી, એવા જીવને ચરમાવર્તવર્તી કહેવાય છે. ચરમાવર્તકાળ દરેક જીવની અપેક્ષાએ છે. માસ-વર્ષ વગેરે કાળની જેમ કોઈ કાળ-વિશેષસ્વરૂપ એ કાળ નથી. જીવને જે કાળે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાની છે તેની પૂર્વેના એક પુદ્ગલપરાવર્ત કાળને ચરમાવર્તકાળ કહેવાય છે. આથી સમજી શકાશે કે

ચરમાવર્તકાળમાં આવવા માટે મુખ્યપણે કાળ કારણ છે.

અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીઓનો એક પુદ્ગલપરાવર્ત કાળ છે. અનાદિકાલીન આ સંસારમાં અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તો વીત્યા છે. માત્ર એક પુદ્ગલપરાવર્તકાળનો વિચાર કરીએ તો સમજશે કે એ કાળ જ કેટલો વિશાળ છે. એની અપેક્ષાએ વીતેલો કાળ તો અનંતગુણો છે. વ્યતિકાંત અનંતાનંત પુદ્ગલપરાવર્તકાળની અપેક્ષાએ ચરમાવર્તકાળની તો કોઈ ગણતરી નથી. સમુદ્રની અપેક્ષાએ બિંદુ જેવા એ કાળમાં કોઈ જ ભયનું સ્થાન નથી. કારણ કે એમાં મુક્તિ સુનિશ્ચિત છે. ॥૧૩-૨૮॥

ચરમાવર્તકાળમાં મુક્તિની આસન્નતા હોવાથી ચિત્તમાં આનંદ થવા છતાં મોક્ષસાધક તે તે અનુષ્ઠાનો કરતી વખતે પીડા તો થાય ને ?-એ શંકાનું સમાધાન કરાય છે-

મનોરથિકમિત્થં ચ, સુખમાસ્વાદયન્ ભૃશમ્ ।

પીડ્યતે ક્રિયયા નૈવ, બાઢં તત્રાનુરજ્યતે ॥૧૩-૨૯॥

“આ રીતે મનોરથના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા સુખને સારી રીતે અનુભવતો એવો તે ક્રિયાથી પીડાને પ્રાપ્ત કરતો જ નથી, પરંતુ ક્રિયામાં સારી રીતે અનુરાગી બને છે.”-

આ પ્રમાણે ઓગણત્રીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય સ્પષ્ટ છે કે-સત્સાધકને જેમ હજુ સિદ્ધિ મળી ન હોવા છતાં નજીકમાં જ તે પ્રાપ્ત થવાની છે તેના આનંદનો અનુભવ થવાથી વેતાલદર્શનાદિથી ભય થતો નથી અને મંત્રસાધનાદિમાં ખેદ થતો નથી. તેમ અહીં પણ ચરમાવર્તવર્તી આત્માને મોક્ષ મળવાનો છે : એના નિશ્ચયથી માનસિક આનંદના અતિશયથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય થતો નથી. તેમ જ તે તે અનુષ્ઠાનમાં પીડાનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ તે તે ક્રિયામાં સારી રીતે અનુરાગી બને છે.

સામાન્ય રીતે અહીં જણાવેલી વાતનો અનુભવ વ્યવહારમાં પણ આપણને નિયમિતપણે થતો હોય છે. આપણી મનગમતી ચીજ મળશે : એનો નિર્ણય થવા-માત્રથી જે આનંદનો અનુભવ થાય છે, તે વર્ણવી ના શકાય એવો હોય છે. તેવા સંયોગોમાં જે પણ ક્રિયા કરવી પડે તે કરતી વખતે પીડાનો અનુભવ થતો નથી. ઉપરથી તેની પ્રત્યે અનુરાગ વધે છે. આવી જ દશા ચરમાવર્તવર્તી આત્માને અનુભવવા મળે છે-તે સમજી શકાય છે. ચરમાવર્તમાં મુક્ત્યદ્વેષે, મનોરથથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખનો સ્વાદ લેતી વખતે પીડાના બદલે અનુરાગ વધે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિની કલ્પના પણ અત્યંત

રમણીય છે. આજનો આપણો પુરુષાર્થ તન્મૂલક છે. મેળવ્યું કેટલું અને મળવાનું છે કેટલું : એનો વિચાર કરીએ તો સમજશે કે સુખ મળશે એની કલ્પનાથી વર્તમાનમાં આપણે સુખી છીએ. બાકી તો જે મળ્યું છે એમાં આનંદ નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં આનાથી સારું મળશે એની કલ્પનાથી જ આપણું જીવન ચાલ્યા કરે છે. સંસારમાં સુખ મળશે જ- એની ખાતરી નથી. અનંતજ્ઞાનીઓના કહેવા મુજબ એ નથી જ મળવાનું, છતાં પીડા પીડા ના લાગે અને અનુરાગ વધે તો પછી અનંતજ્ઞાનીઓના વચનથી ચરમાવર્તવર્તી આત્માને મોક્ષ મળશે જ એની ખાતરી હોય તો તેને ભય કેવી રીતે હોય ? પીડા શાથી હોય ? અનુરાગ કેમ ન હોય ? ॥૧૩-૨૯॥

ચરમાવર્તવર્તી આત્માને પીડાના બદલે અનુષ્ઠાનનું વાસ્તવિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જણાવાય છે-

પ્રસન્નં ક્રિયતે ચેતઃ, શ્રદ્ધયોત્પન્નયા તતઃ ।

મલોઽજ્ઞિતં હિ કતકક્ષોદેન સલિલં યથા ॥૧૩-૩૦॥

“કતકચૂર્ણથી મલરહિત બનેલા સ્વચ્છ જળની જેમ પ્રાપ્ત થયેલી શ્રદ્ધાથી તે તે અનુષ્ઠાનો દ્વારા ચિત્ત પ્રસન્ન કરાય છે.”-આ પ્રમાણે ત્રીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો

આશય સ્પષ્ટ છે કે ચરમાવર્તકાળમાં મુક્ત્યદ્વેષથી ભવિષ્યમાં મોક્ષપ્રાપ્તિનો નિર્ણય થવાથી તે તે સમયે કરાતી ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં પીડાનો અનુભવ થતો ન હોવાથી અને તેમાં અનુરાગ થતો હોવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે.

ગમે તેટલું અશુદ્ધ પાણી હોય તોપણ કતકચૂર્ણથી જેમ તે મલરહિત-નિર્મળ બને છે, તેવી રીતે અનુષ્ઠાનના રાગથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધાના કારણે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. અનુષ્ઠાનની અનુષ્ઠાનતાનું પ્રથમ ચિહ્ન જ એ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા-નિર્મળતા અનુષ્ઠાનમાત્રનું સાક્ષાત્ ફળ છે. અનુષ્ઠાન વાસ્તવિક છે કે નહિ : એ ચિત્તપ્રસન્નતા સ્વરૂપ ફળથી સમજી શકાય છે. ચિત્તપ્રસન્નતા એ પૂજનાદિ અનુષ્ઠાનનું ફળ છે. એના બદલે લોકો એમ માને છે કે ચિત્ત પ્રસન્ન હોય તો અનુષ્ઠાન થઈ શકે. ચિત્ત પ્રસન્ન ન હોય તો અનુષ્ઠાન ન થાય અને કરીએ તો તેનું ફળ ન મળે... ઈત્યાદિ કહેવું બરાબર નથી. ચિત્તની પ્રસન્નતા એ કાર્ય છે અને અનુષ્ઠાન તેનું કારણ છે. અનુષ્ઠાન વાસ્તવિક હોય તો તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ સુનિશ્ચિત છે. નિશ્ચિત મોક્ષની પ્રાપ્તિથી અનુષ્ઠાન પીડાકારક પ્રતીત થતું નથી. અનુષ્ઠાન વખતે પીડા અનુભવાતી હોવા છતાં અનુષ્ઠાનથી ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિની કલ્પના પીડાને પીડા માનવા દેતી નથી, જેથી ચિત્ત પ્રસન્ન બને છે.

આપણા ચાલુ વ્યવહારમાં પણ સામાન્ય કક્ષાની

પણ પરમ ઈષ્ટ વસ્તુ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવાની છે એના નિશ્ચયથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. રોગીને ‘ડૉક્ટર આવ્યા’ એટલું સાંભળવામાત્રથી ચિત્તની પ્રસન્નતા કેટલી પ્રાપ્ત થતી હોય છે : એ આપણા અનુભવની વાત છે. હજુ તો ડૉક્ટર આવ્યા છે, રોગનું નિદાન કર્યું નથી, દવા આપી નથી, દવા લીધી નથી અને રોગ ગયો નથી; પરંતુ ‘રોગ જશે’-એવી કલ્પનાથી પણ રોગી પ્રસન્નતાને અનુભવે છે. અહીં તો રોગ જશે જ અને સારું થઈ જ જશે એની ખાતરી નથી. સંભવ છે કે રોગ અસાધ્ય પણ હોય અને તેથી રોગના બદલે રોગીને જવું પડે. આમ છતાં રોગ જશે-એ કલ્પના જ કેટલી આનંદપ્રદ છે !... આવાં તો કંઈ-કેટલાંય દૃષ્ટાંતો આપણા વર્તમાન જીવનમાં આપણે દરરોજ અનુભવતા હોઈએ છીએ. એ અનુભવથી સમજી શકાશે કે ચરમાવર્તવર્તી જનોને મુક્ત્યદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા સદ્નુષ્ઠાનના રાગના કારણે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. કારણ કે ભવિષ્યમાં તેમને ચોક્કસ જ મોક્ષ મળશે : એનો નિર્ણય થયો હોય છે. શરીરના રોગની જેમ ભવના રોગની(ભવસ્વરૂપ રોગની) ભયંકરતા અનુભવાય તો ગમે તેવા કષ્ટમાં પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે... ઈત્યાદિ સ્થિર ચિત્તે વિચારવું જોઈએ. ॥૧૩-૩૦॥

ચિત્તપ્રસન્નતાથી પ્રાપ્ત થતાં ફળને જણાવાય છે-

વીર્યોલ્લાસસ્તતશ્ચ સ્યાત્તતઃ સ્મૃતિરનુત્તરા ।

તતઃ સમાહિતં ચેતઃ, સ્થૈર્યમપ્યવલમ્બતે ॥૧૩-૩૧॥

ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે; “તેથી વીર્યોલ્લાસ વધે છે, તેથી અનુત્તર સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સમાધિયુક્ત ચિત્ત સ્થિરતાનું અવલંબન કરે છે.”-આ પ્રમાણે એકત્રીશમા શ્લોકનો અક્ષરાર્થ છે. તેનો આશય એ છે કે-ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધર્માનુષ્ઠાનથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થવાથી ઉત્તરોત્તર વીર્યોલ્લાસની વૃદ્ધિ થાય છે. અભ્યસ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરતી વખતે લગભગ કંઈનો અનુભવ ન થવાથી તે ક્રિયાઓ ખૂબ જ સહજ રીતે થતી હોય છે. તેથી ઉત્તરોત્તર વીર્ય(ઉત્સાહ-પ્રયત્ન-બળ) ઉદ્વસિત બને છે, જેને લઈને અનુત્તર-શ્રેષ્ઠ એવી સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

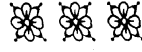
જે ફળને ઉદ્દેશીને આપણે ક્રિયાઓ કરતા હોઈએ છીએ એ ફળની સિદ્ધિ માટે સ્મૃતિ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. ‘મારે શું કરવાનું છે; અત્યાર સુધી મેં કેટલું કર્યું અને હવે કેટલું બાકી છે...’ ઈત્યાદિની વિચારણા સ્વરૂપ જ અહીં સ્મૃતિ છે. આ સ્મૃતિ જ આત્માને ફળનું ભાજન બનાવે છે. ક્રિયાનો આરંભ કર્યા પછી કર્તવ્યની સ્મૃતિ ન હોય તો ફળ સુધી પહોંચવાનું શક્ય નથી. અનનુષ્ઠાનને

તદ્દેતુ-અનુષ્ઠાનસ્વરૂપ બનાવવાનું કાર્ય, આ અનુત્તર સ્મૃતિનું છે. ફળના ઉદ્દેશથી શરૂ કરેલી ક્રિયાઓમાં ફળનું જ સ્મરણ ન હોય : એ કેટલું વિચિત્ર છે-એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. વર્તમાનમાં લગભગ આપણાં ધર્માનુષ્ઠાનો આવાં છે-એમ લાગ્યા વિના નહીં રહે.

આ સ્મૃતિથી સમન્વિત ચિત્ત પરમસમાધિવાળું બને છે. કારણ કે કર્તવ્યનું જેને નિરંતર સ્મરણ છે, તેને દુઃખની કોઈ ગણતરી હોતી નથી અને સુખની પણ કોઈ ગણતરી હોતી નથી. ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચવાના ઉદ્દેશથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં આવતાં દુઃખોને ગણકાર્યા વિના અને માર્ગમાં આવતાં સુખોનાં સ્થાનોની સામે પણ જોયા વિના માર્ગગામી આત્માઓ મજેથી ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચી જાય છે. તેથી જ તેઓ માર્ગમાં પણ સ્થિર રહે છે. પ્રાપ્ત થતાં દુઃખ કે સુખને વિચારવાથી માર્ગમાં સ્થિરતા મળતી નથી. ‘ઈષ્ટ સ્થાનની પ્રાપ્તિ અટકી જાય કે વિલંબમાં મુકાય.’ એવું તો કોઈ ન કરે ! આવી જ રીતે મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરનારા આત્માઓનું ચિત્ત પ્રસન્ન હોવાથી સમાહિત(સમાધિથી પૂર્ણ) હોય છે. ગમે તેટલાં પરીચ્છાદિ કષ્ટો આવે તો ય તેને તે આત્માઓ ગણકારતા નથી તેમ જ પુણ્યના ઉદયથી ગમે તેટલાં સુખો મળે તો ય તેની સામે જોતા પણ નથી અને ગંતવ્ય માર્ગે અવિરતપણે ચાલ્યા જ કરે છે, તે તેમના ચિત્તની સ્થિરતાનું

અવલંબન છે... ઈત્યાદિ સમજી લેવું જોઈએ.

॥૧૩-૩૧॥

પ્રકૃતાર્થના નિરૂપણનું સમાપન કરાય છે-

અધિકારિત્વમિત્થં ચાપુનર્બન્ધકતાદિના ।

મુક્ત્યદ્વેષક્રમેણ સ્યાત્, પરમાનન્દકારણમ્ ॥૧૩-૩૨॥

“આ રીતે અપુનર્બન્ધકતાદિ વડે મુક્ત્યદ્વેષના ક્રમે પરમાનંદના કારણભૂત એવી અધિકારિતાની પ્રાપ્તિ થાય છે.”-આ પ્રમાણે બત્રીશમા શ્લોકનો અર્થ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે-યોગની પૂર્વસેવા સ્વરૂપ યોગનું અધિકારિત્વ છે. ગુરુદેવાદિપૂજાસ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવા છે. અપુનર્બન્ધકદશાને પામેલા આત્માઓની એ યોગની પૂર્વસેવા ન્યાય્યકોટિની બને છે. એની પૂર્વેની યોગની પૂર્વસેવા વિવક્ષિત ફળનું કારણ બનતી નથી. યોગબિંદુમાં અસ્થૈષા... ॥૧૭૧॥ આ શ્લોકથી જણાવ્યું છે કે અપુનર્બન્ધકદશાને પામેલા આત્માઓને ગુરુદેવાદિપૂજા વગેરે સ્વરૂપ યોગની પૂર્વસેવા મુખ્ય(ઉપચારથી રહિત)-તાત્ત્વિક હોય છે અને બીજા આત્માઓને તે અતાત્વિક હોય છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મુક્ત્યદ્વેષ તો સામાન્ય રીતે અભવ્યોના આત્માઓને પણ હોય છે. પરંતુ અપુનર્બન્ધક અવસ્થા અભવ્યોને પ્રાપ્ત થતી નથી. ક્યારેય

તેઓ એ અવસ્થાને પામવાના નથી. તેથી અહીં યોગની પૂર્વસેવાના અંગભૂત મુક્ત્યદ્વેષ સદ્નુષ્ઠાનના રાગના જનક તરીકે વિવક્ષિત છે. તેવો મુક્ત્યદ્વેષ અપુનર્બન્ધકદશાને પામ્યા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. અપુનર્બન્ધકાવસ્થાની પૂર્વેના મુક્ત્યદ્વેષથી યોગની પૂર્વસેવા ઉપચારવાળી(ઔપચારિક) હોય છે. માટે એ મુક્ત્યદ્વેષની વિચારણા કરી નથી. આથી સમજી શકાશે કે અહીં અપુનર્બન્ધકદશા પછીના મુક્ત્યદ્વેષનું વર્ણન કર્યું છે. તેની પૂર્વેના મુક્ત્યદ્વેષનું વર્ણન અહીં પ્રસ્તુત નથી. યોગની પૂર્વસેવાના અક્ષભૂત મુક્ત્યદ્વેષનું જ અહીં મુખ્યપણે વર્ણન કર્યું છે, જેથી પરમાનંદપદની પ્રાપ્તિની અધિકારિતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાનંદપદની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ થવી એ પણ એક, યોગમાર્ગમાં મોટી સિદ્ધિ છે. એ સિદ્ધિ જ આત્માને સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અંતે એવી યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા આપણે સૌ પરમાનંદના ભાજન બની રહીએ એ જ એક શુભાભિલાષા. ॥૧૩-૩૨॥

અનલ્પાનતિવિસ્તારમનલ્પાનતિમેધસામ્ ।

વ્યાખ્યાતમુપકારાય ચન્દ્રગુપ્તેન ધીમતા ॥

॥ ઇતિ શ્રીદ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકાયાં

મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા ॥

